

Raoul Wallenberg: junaštvo, mit i misterij švedskoga diplomata

U članku je predstavljena biografija Raoula Wallenberga, švedskoga diplomata koji je u drugoj polovici 1944. spasio tisuće mađarskih Židova od deportacija u logore smrti. Opisana je njegova diplomatska služba u Budimpešti te način na koji su u Drugome svjetskom ratu švedska administracija i diplomacija djelovale na spašavanju europskih Židova i drugih žrtava nacizma. Drugi dio članka posvećen je Wallenbergovu nestanku nakon sovjetske okupacije Mađarske. Obradene su neke pretpostavke o tome kako i zašto su Sovjeti oteli Wallenberga, a osobito razlozi zbog kojih je švedska država godinama poduzimala malo ili skoro ništa kako bi aktualizirala pitanje sudbine svojega nestalog diplomata.

Diplomatska karijera i sudbina vjerojatno najpoznatijeg Šveđanina iz razdoblja Drugoga svjetskog rata do danas nisu izgubili na privlačnosti kao predmet istraživanja povjesničara, a u nekim zemljama i zanimanja šire javnosti. Stogodišnjica rođenja Raoula Wallenberga 2012. obilježena je, između ostaloga, izdavanjem prvih opsežnih znanstvenih biografija, te objavljivanjem više novih radova o njemu. Pisanje ovoga članka djelomice je nadahnula upravo jedna od tih biografija, ona autorice Ingrid Carlberg, a potaknula činjenica da je Wallenberg u Hrvatskoj poznat tek manjem dijelu javnosti. No tijekom dvogodišnjeg rada na ovome članku postajalo je jasno kako se za kvalitetan uvod u život i djelo toga fascinantnog Šveđanina potrebno osvrnuti i na njegovo obiteljsko podrijetlo, te na ulogu ili reakcije Švedske na zbivanja iz vremena Drugoga svjetskog rata i Holokausta, iz vremena Hladnog rata, te iz vremena nakon raspada SSSR-a. Članak je, zbog dva narativa – jednoga pretežito osobnoga, a drugoga pretežito kolektivnog – podijeljen u dva dijela. U prvome je opisana Wallenbergova biografija i diplomatska karijera. U drugome su opisani neki postupci Kraljevine Švedske i dinastije Wallenberg kao aktera u zbivanjima tijekom Drugoga svjetskog rata i kasnije, a koji su relevantni ili bi mogli biti relevantni kod rasvjetljavanja razloga Raoulova nestanka. U članku je predstavljen osvrt na dio dosadašnje literature posvećene Wallenbergu, a kao glavni izvor korištena su službena švedsko-ruska izvješća nastala nakon raspada SSSR-a. Na temelju primarnih i sekundarnih izvora, među kojima valja izdvojiti novije kritičke analize tema iz švedske poslijeratne povijesti koje su u

švedskoj historiografiji desetljećima previdane kao politički neugodne, na kraju su članka ponuđena neka razmišljanja o razlozima zbog kojih je već sedamdeset godina sudbina jednoga od najpoznatijih sudionika spašavanja Židova tijekom Holokausta i dalje nepoznata.

I. DIO¹

Početak masovnog progona mađarskih Židova

“Imala sam trinaest godina. [...] Moji roditelji i ja, skupa s tisućama drugih, bili smo istrgnuti iz svojih domova i zatočeni u ograđeni geto. Zima je bila oštra, a mi natrpani u mračne, trošne prostorije, pod stalnom prijetnjom da bi nas kakva pogrešna gesta mogla stajati života. Jedanput dnevno uspijevali smo pojesti komad kruha. Sjećam se da sam usprkos svemu i dalje slušala zvuk vode; tu budimpeštansku glazbu, koja je u meni održavala nadu.

Konačno jednoga dana, dok se pokazivalo travanjsko sunce, nasilno su nas istjerali iz geta i odvucli do Istočnog kolodvora. U sretnijim smo vremenima s njega polazili u posjet baki i djedu na selo, u kraj koji s proljećem preplavi cvijeće. Sada smo, umjesto k njima, krenuli stočnim vagonima u smrt.

Hodala sam s ostalima upirući se da zadržim suze. Tako sam se bojala. Kraj mene je koračala žena s dojenčetom na rukama. Već smo stigli na kolosijek kad je jedan od golemih pasa kojeg je držao neki oficir skočio prema meni. Pala sam, prestravljena. Vojnici su se smijali mojoj panici. Iz goleme pseće čeljusti zjapili su oštri zubi udaljeni samo nekoliko centimetara od moje glave. Tada sam iznenada čula nepoznat glas: ‘Pusti je! To je dijete pod zaštitom švedskoga kralja!’

Čovjek koji je pridržavao opasnu zvijer povukao je uzicu i obuzdao psa. Pogledala sam u osobu koja je to rekla: bio je to mlad čovjek od kojih tridesetak godina, vitak i elegantan. Nosio je dugački plavi ogrtač, a njegova je plava kosa bila začušljana s čela unatrag. Odlučnim pokretom pružio je oficiru neki žuti papir na kojem je bio grb švedske kraljevske kuće. Nikad zapravo nisam razumjela zašto su Nijemci, koji se ni pred čim nisu zaustavljali, pred pečatima i dokumentima pokazivali toliko poštovanja”.²

Do proljeća 1944. nacističko “konačno rješenje židovskog pitanja” diljem okupirane Europe već je odnijelo milijune žrtava. Rat se bližio kraju, ali Njemačka nije odustajala od dovršavanja onoga što su mnogi nacisti smatrali najvažnijim ratnim ciljem: potpunoga uništenja europskih Židova. Početkom 1944. godine

¹ Poglavlje se uvelike oslanja na narativ već objavljen u HAVEL 2012, ali ga ujedno produbljuje i obogaćuje znanstvenim diskursom i kritičkim aparatom.

² Ulomak iz svjedočanstva Lucie Laragione, CUKIER, BAJAR I CARLIN 2012: 25. Svi prijevodi s engleskoga i švedskoga jezika su autorovi.

jedina preostala veća europska židovska zajednica živjela je u Mađarskoj. Brojila je oko 800.000 ljudi.

Mađarska je od 1941. bila saveznica nacističke Njemačke, a u zemlji su, velikim dijelom zbog protusemitske i ekstremne desničarske politike premijera Lászlóa Bárdossyja, uvedeni rasni zakoni. Tijekom njegova jednogodišnjeg mandata stradalo je više od dvadeset tisuća Židova bez mađarskoga državljanstva, među kojima i oko 1.000 novosadskih. Mađarske postrojbe koje su se borile skupa s njemačkima, sudjelovale su i u pokoljima tih Židova. U ožujku 1942. Bárdossyja je na mjestu premijera zamijenio umjereniji Miklós Kállay. Sasvim je izvjesno da bi bez te promjene u vrhu vlasti i mađarski Židovi uskoro bili deportirani u logore smrti. Kállay je uveo dodatna ograničenja židovskih prava, obvezu nošenja žute oznake, pa čak govorio i o konačnom rješenju židovskog pitanja raseljavanjem, no njemačke zahtjeve za deportacijom mađarskih Židova u logore je, uz suglasnost regenta Miklósa Horthyja, odbijao. Usto, kako se rat 1943. počeo odvijati nepovoljno po Njemačku, pri čemu su stradale i brojne mađarske postrojbe na bojišnicama u SSSR-u, Kállay je u tajnosti stupio u kontakte i pregovore sa Saveznicima. Namjera premijera i regenta o promjeni strane izgledno je glavni razlog njemačke invazije na Mađarsku koja je započela 19. ožujka 1944.; nova pronacistička vlada koju je predvodio Döme Sztójay oformljena je tri dana kasnije. No, prema dopisu tadašnjega švedskog veleposlanika u Budimpešti Carla Ivana Danielssona upućena Ministarstvu vanjskih poslova u Stockholmu (*Utrikesdepartementet*, u daljnjem tekstu UD) od 23. ožujka 1944., glavni razlog okupacije bila je “nesposobnost ili nevoljnost Mađarske da riješi židovsko pitanje u skladu s njemačkim obrascem”.³

Već 21. ožujka u Mađarsku je stigao i Adolf Eichmann. Zloglasni SS-Obersturmbannführer za manje od dva mjeseca organizirao je i pokrenuo masovne deportacije Židova. Eichmannov tim sastojao se od svega šezdesetak Nijemaca, kojima je pomagalo tristo tisuća službenika i policajaca koje su im dodijelile mađarske vlasti.⁴ Kao i u drugim okupiranim državama, najveći dio židovske populacije apatično se i pasivno podvrgnuo nakanama zločinaca pa je njihovo uhićivanje i odvoženje za naciste bio lak, skoro rutinski posao. Prvi vlak iz Mađarske prema Auschwitzu krenuo je početkom svibnja. Do sredine lipnja, u 148 vlakova 437.000 mađarskih Židova deportirano je u taj logor smrti;⁵ preko 300.000 njih ubijeno je odmah po dolasku. Goldhagen navodi da je najsnažnijih oko 100.000 poslano u Njemačku na kopanje podzemnih obrambenih bunkera, što je bio presedan budući

³ LEVINE 1998: 254. I drugi izvori potvrđuju da su Nijemci kao jedan od razloga okupacije naveli “sabotiranje” mađarske Vlade rješavanje židovskog pitanja u skladu s njihovim zahtjevima (vidi *Encyclopaedia Judaica*, IX. 613, s. v. “Hungary”).

⁴ UNGVÁRY 2003: xvii.

⁵ GOLDHAGEN 1999: 160; vidi i UNGVÁRY 2003: xvii.

da je Hitler sve do tada zabranjivao da se u *judenrein* Njemačku dovoze Židovi iz okupiranih zemalja.⁶ Glas o masovnom odvoženju tih ljudi prema Auschwitzu brzo je stigao do vlada savezničkih država i židovskih organizacija koje su se zauzimale za spašavanje preostalih europskih Židova. Oni su od Saveznika zahtijevali da bombardiraju krematorije i plinske komore u Auschwitzu, kao i tračnice kojima su prometovali vlakovi između Mađarske i Poljske. Usprkos zračnim napadima koje su Saveznici izvodili u blizini tih ciljeva, oni nisu napadnuti.⁷ Početkom lipnja iste godine Saveznici su se iskrcali u Normandiji. Stiješnjen između Crvene armije na istoku i anglo-američkih postrojba na zapadu, Treći je Reich bio na izdisaju. Njegovo je slamanje postalo pitanje vremena. Motiviran tom spoznajom, međunarodnim pritiskom da obustavi deportacije (Friedländer izdvaja švedskoga kralja, papu te američkog predsjednika Roosevelta⁸), ali i saznanjem što se zbiva s onima koji su odvedeni, Horthy je zapovjedio da se deportacije zaustave. Eichmann je pobjesnio. Nakon što je preko pola sveukupne populacije mađarskih Židova uspješno deportirano, preostala je još samo jedna veća skupina, ona u Budimpešti. Ohrabren lakoćom s kojom su pohvatani i deportirani ostali Židovi, Eichmann je tu posljednju skupinu od oko dvjesto pedeset tisuća Židova naumio “riješiti” u jednom jedinom danu, početkom srpnja.⁹ Horthyjeva zapovijed o prekidu deportacija preduhitrla je njegov naum; 7. srpnja vlakovi prema sjeveru su stali. Bila je to prilika za konsolidiranje međunarodnih napora na spašavanju preostalih Židova. Država koja je proporcionalno broju stanovnika možda najviše pridonijela tim naporima bila je Kraljevina Švedska.

Švedska diplomacija tijekom Holokausta

Švedska se u spašavanje Židova i drugih njemačkih zatočenika uključila nedugo nakon što su saznanja o nacističkim brutalnostima i masovnim ubojstvima došla do vodećih ljudi u zemlji. U listopadu 1943. oko 7.000 danskih Židova pronašlo je utočište s druge strane Öresundskog tjesnaca i preživjelo rat. Devetsto norveških Židova koji su prije toga uspjeli doći do Švedske, dobili su azil. Pred kraj rata, grof Folke Bernadotte (1895.-1948.) takozvanim je “bijelim autobusima” Crvenog križa u Švedsku prevezao tisuće zatočenika njemačkih koncentracijskih logora i ratnih zarobljenika među kojima su većinu činili Norvežani i Danci. Nakon

⁶ GOLDHAGEN 1999: 291.

⁷ O nekim mogućim razlozima savezničke pasivnosti glede spašavanja mađarskih i drugih Židova 1944. vidi primjerice kratki osvrt Dr. Davida Silberklanga, urednika časopisa *Yad Vashem Studies* na http://www1.yadvashem.org/yv/en/holocaust/insights/video/auschwitz_bombing.asp (posjet 29.8.2014.).

⁸ FRIEDLÄNDER 2009: 402.

⁹ SMITH 2001: 43, LARSSON I ANGER 1995.

objave rezultata pionirskog istraživanja u pismohranama UD-a Paula Levinea¹⁰ široj su javnosti postale poznate i brojne intervencije koje je UD poduzimao u korist pojedinih Židova i židovskih obitelji diljem okupirane Europe. UD je, naime, diplomatskim zamolbama postigao izuzeće od progona i prolaz do Švedske za mnoge Židove koji su na neki način bili povezani sa Švedskom. Švedsko se administrativno osoblje službenim kanalima i urudžbiranim dopisima obraćalo njemačkim kolegama, te od njih tražilo propusnice za određene osobe. Njemačka nacistička administracija na to je reagirala sukladno uvriježenim birokratskim načelima: postupala je prema podnesku. Šveđani se u svojim dopisima nisu pozivali na svjetonazorske, etičke ili humanitarne razloge. Isto se tako nisu upuštali ni u moraliziranje ili kritiziranje nacističke rasne ideologije i antisemitizma. Skoro isključivo su se obraćali na temelju zakonskih odredbi, propisa ili običaja međunarodnog prava primjenjivih u dotičnom predmetu. Bilo je to racionalno i predvidljivo postupanje sukladno “općeprihvaćenim pravilima institucionalnog ponašanja”, prema Weberovu opisu funkcioniranja birokracije.¹¹ Administrativni postupak koji je tako započeo negdje u kakvu švedskom uredu, nastavljen je i u njemačkom. Od prvorazredne važnosti za njegov tijek i uspješan završetak bili su uvriježeni i zadani načini diplomatskoga i uredovnog postupanja, zbog čega su rasni zakoni i ideološki čimbenici ostali “zaobiđeni”. Njemačka birokracija kao da se u tim predmetima uzdizala iznad vremena i prostora. No to je bio samo privid: njemačka je administracija tijekom čitave vladavine nacionalsocijalizma funkcionirala prema normama i načelima birokratske racionalnosti te sukladno “predvidljivim standardima”. Povjesničari su već odavna uočili kako je velik dio nacističke mašinerije smrti bio organiziran iz ureda te da je “prosječni njemački birokrat ubijao ne zato što je mrzio nego zato što je to bio njegov posao”.¹² Švedski državni službenici njemačkim bi kolegama u određenim predmetima naprosto dali radne zadaće sa suprotnim ciljem. Učinkovitost takva “birokratskog spašavanja” vjerojatno je bila neočekivana za svakoga tko nije bio upoznat s funkcioniranjem njemačkoga državnog aparata i njemačkim mentalitetom.

S tim razumijevanjem lakše je pojmiti Wallenbergovu misiju, kao i njegovo *ad hoc* imenovanje diplomatom koje mu je odobrio UD. Ona je umnogome predstavljala nastavak “birokratskog spašavanja”, ali na terenu. Švedska nije bila jedina neutralna država koja je svoja diplomatska predstavništva stavila u službu pomaganja Židovima. Na različite načine to su već činila veleposlanstva Švicarske, Španjolske, Portugala i Vatikana.¹³ Presudnu ulogu u iznimnoj učinkovitosti

¹⁰ Radi se o doktorskoj disertaciji objavljenoj pod naslovom *From Indifference to Activism* o kojoj će više riječi biti kasnije u tekstu.

¹¹ LEVINE 1998: 45.

¹² LEVINE 1998: 47.

¹³ MARRUS 1993: 178.

upravo švedske diplomacije u Budimpešti imala je Wallenbergova osobna karizma, motiviranost, domišljatost i hrabrost, a ne državna politika Kraljevine Švedske. No razloga za Wallenbergove uspjehe ima još. Uvriježeno je mišljenje kako su njegovo poznavanje jezika, bliskost s mađarskim Židovima i poznavanje tamošnjih prilika bili ključni za upravo njegov odabir za diplomatsku misiju u Budimpešti. Usto, utjecaj koji su njegovo obiteljsko podrijetlo i zvučno prezime imali u svemu što se od ljeta 1944. na dalje događalo s njim i oko njega teško je precijeniti.

Wallenbergovo podrijetlo, odrastanje i obrazovanje

Raoul Gustaf Wallenberg rođen je 4. kolovoza 1912. na otoku Lidingöu u Stockholmskom arhipelagu. Otac Raoul Oscar Wallenberg umro je tri mjeseca prije njegova rođenja. Uz majku Maj Wising Wallenberg (kasnije von Dardel, 1891.-1979.), brigu o dječaku preuzeo je djed Gustaf Wallenberg (1863.-1937.). On je u vrijeme Raoulova rođenja obnašao dužnost švedskog veleposlanika u Japanu.¹⁴ Obitelj Wallenberg bila je djelatna u bankarstvu, poduzetništvu, diplomaciji i politici. Dinastijski je imperij počeo stvarati Raoulov pradjed André Oscar Wallenberg (1816.-1886.) koji je imao dvadesetero djece.¹⁵ Najuspješniji poduzetnik među njima bio je Marcus stariji (1864.-1943.). Njegov polubrat Knut (1853.-1938.) od 1914. do 1917. obnašao je dužnost ministra vanjskih poslova Kraljevine Švedske. Tijekom Prvoga svjetskog rata švedska izvozna industrija i bankarstvo značajno su porasli, čemu je uvelike pridonijela upravo dinastija Wallenberg. Raslo je i obiteljsko bogatstvo, pa su Wallenbergovi s vremenom izravno ili neizravno utjecali na čak trećinu švedskoga BDP-a i kontrolirali 40% vrijednosti švedske dioničke burze.¹⁶ Usprkos bogatstvu i društvenom utjecaju, članovi dinastije Wallenberg rijetko su istupali pred javnošću.¹⁷ Odrastavši u ozračju i pogodnostima blagostanja i utjecaja, Raoul je stekao vrhunsko obrazovanje, te je imao prigodu putovati, učiti jezike i upoznavati ljude. Studirao je na Michiganskom sveučilištu u SAD-u na kojem je 1935. diplomirao arhitekturu. Nakon kraćeg boravka u Švedskoj djed ga je poslao na obrazovanje uz rad. Nekoliko je mjeseci proveo u Cape Townu, a potom je, u proljeće 1936., doputovao u mandatnu Palestinu, u Haifu, kako bi ondje izučio vještine bankarskog poslovanja. Tijekom četiri mjeseca koja je

¹⁴ Gustaf Wallenberg je nakon karijere u upravi obiteljske *Enskilda* banke 1906. postao prvi švedski veleposlanik u Istočnoj Aziji, gdje je uspješno promicao švedski izvoz. Raoula je prvi put vidio 1916.

¹⁵ Vidi obiteljsko stablo Wallenbergovih u CARLBERG 2012: 770-771.

¹⁶ SMITH 2001: 143, NILSON 2007: 97. *The Economist* u članku iz listopada 2006. navodi sljedeće: "By the late 1990s the Wallenbergs controlled some 40% of the value of the companies listed on the Swedish stock exchange" (<http://www.economist.com/node/8023389>, posjet 7.3.2013.).

¹⁷ Krilatica dinastije Wallenberg navodno glasi *Esse non videri*: "Biti, a ne biti viđen".

proveo u Palestini upoznao se s europskim Židovima izbjeglima pred nacizmom. Njihove ga sudbine nisu ostavile ravnodušnim. Već iz prvoga pisma koje je poslao iz Haife vidljivo je da je stekao naklonost prema židovskom narodu, te simpatije prema cionističkom pokretu.¹⁸ Arapsko nasilje prema Židovima i pobuna koja se pod vodstvom jeruzalemskog muftije hadži Emina el-Huseinija¹⁹ rasplamsavala u ljeto 1936. u njemu su vjerojatno osnažili taj sentiment. Usprkos sve napetijoj političkoj situaciji u zemlji Wallenberg nije pokazivao strah za osobnu sigurnost. U Haifi se nije osjećao ugroženo, ali je izbjegavao arapske četvrti.²⁰ No bilo mu je dosadno; tražio je nove poslovne izazove i to je bio glavni razlog zbog kojeg se u kolovozu vratio u Švedsku.²¹

U ožujku 1937. umro je Gustav Wallenberg. Raoul se u sljedećih nekoliko godina okušao u više poslovnih pothvata. Sredinom 1941. postao je suradnik poduzeća *Mellaneuropeiska Handelsaktiebolag* (*Srednjeeuropsko trgovačko dioničko društvo*) koje je vodio Kálmán Lauer, Židov iz Budimpešte nastanjen u Švedskoj. Kako se poduzeće bavilo uvozom i izvozom hrane između Švedske i Mađarske, a Lauer početkom 1940-ih više nije mogao putovati Europom, obrazovani, marljivi i sposobni Wallenberg postao je ključnom osobom za uspjeh poduzeća. Lauer i Wallenberg uskoro su se i prijateljili. Wallenberg je tijekom putovanja u Budimpeštu upoznao tamošnje prilike uključujući i okolnosti pod kojima je živjela lokalna židovska zajednica. Kad su se one pogoršale najprije je pokušao pomoći Lauerovoj rodbini.

U proljeće 1944. američke institucije i židovske organizacije aktivnije su se uključile u nastojanja da se pomogne mađarskim Židovima. Kad je ataše u američkom veleposlanstvu u Stockholmu i djelatnik američkoga OSS-a²² Iver Olsen

¹⁸ CARLBERG 2012: 113.

¹⁹ Veliki jeruzalemski muftija El-Huseini veći dio Drugoga svjetskog rata proveo je Berlinu kao Himmlerov blizak prijatelj i suradnik, aktivan na promicanju ideje nacizma među bliskoistočnim muslimanima. Kod nas je poznat kao utemeljitelj Waffen-SS postrojba sastavljenih od bosanskohercegovačkih i kosovskih muslimana, od kojih je najpoznatija ona pod imenom *Handžar*, osnovana 1943.

²⁰ CARLBERG 2012: 115.

²¹ Isto. Zanimljiva podudarnost dogodit će se mjesec dana kasnije: u Haifu je stigao drugi Europljanin, kršćanin, koji je također na temelju osobnoga iskustva s palestinskim Židovima i Arapima stekao duboku naklonost prema židovskom narodu i cionizmu, koja nije odražavala dominantni i službeni stav države iz koje je dolazio. Poput Wallenberga i on će odigrati važnu ulogu u kasnijoj povijesti židovskoga naroda. Bio je to britanski obavještajni časnik Orde Wingate koji se smatra jednim od začetnika Izraelske vojske (više o njemu vidi HAVEL 2013: 129-154).

²² OSS (*Office of Strategic Services*) je osnovan tijekom Drugoga svjetskog rata kao obavještajna agencija SAD-a. Iz nje je kasnije nastala CIA. Prema svjedočanstvu Pera Agnera, Raoul Wallenberg nije znao da je Olsen povezan s američkom obavještajnom službom, te upravo kontakte s njime povezuje s Wallenbergovim nestankom (ANGER 1992: 59).

povjerio Laueru zadaću da novoosnovani Odbor za ratne izbjeglice (WRB)²³ potraži Švedanina koji bi pomogao u spašavanju mađarskih Židova, ovaj je odmah znao tko bi mogao preuzeti tu zadaću. Predložio je Wallenberga, a prijedlog je uz Olsena prihvatio i američki veleposlanik u Stockholmu Herschel V. Johnson te, što je ključno, *Utrikesdepartementet*. Wallenberg je tako 23. lipnja 1944. imenovan tajnikom pri švedskom poslanstvu u Budimpešti. Istodobno je dogovoreno da će naputci i financiranje za Wallenbergovu misiju dolaziti od WRB-a i organizacije *Jewish Joint Distribution Committee* preko računa švedske banke SEB.²⁴ U izvješću SOU (*Statens offentliga utredningar*) 2003:18 piše da je Wallenberg “u praksi bio švedski diplomat s američkim zadatkom.”²⁵ I tako se nepuna tri tjedna kasnije Wallenberg u Budimpešti javio na posao: veleposlanik Carl Ivan Danielsson i chargé d'affaires Per Anger dočekali su ga srdačno, s potresnim pričama o usudu koji je nakon njemačke okupacije zadesio tamošnje židovsko stanovništvo. Od ostalih švedskih diplomata valja izdvojiti Larsa Berga, koji je nakon rata objavio knjigu s intrigantnim pojedinostima o zbivanjima u Budimpešti i o Wallenbergu.²⁶

Prvi projekt: zaštitne putovnice

Neka izvješća o Židovima koji su se uspjeli spasiti od deportacije odnosila su se na oko sedamsto vlasnika švedskih putnih isprava. Među njima je bio Wilhelm Forgas, koji je već bio zatočen u radnom logoru, no nakon što je njemačkom oficiru pokazao švedsku putovnicu bio je promptno izmješten, a potom oslobođen. Nijemci su, ne neočekivano, postupili prema pravilima i propisima. Poznata su bila i zaštitna pisma *Schutzbriefe* koja je Židovima izdavalo švicarsko veleposlanstvo u Budimpešti koja su nositeljima osiguravala izuzeće od deportacije do polaska u Palestinu. Konzul u švicarskom veleposlanstvu Carl Lutz prije rata je radio sa *Sohnutom* (Židovskom agencijom) na prebacivanju europskih Židova u Palestinu. Po dolasku u Budimpeštu nastavio je s tom suradnjom. Nakon njemačke okupacije Mađarske preimenovao je budimpeštanski ured *Sohnuta* u *Iseljenički odjel švicarskog veleposlanstva* a predstavnicima cionističke organizacije izdao je švicarske zaštitne putovnice. Dio djelovanja *Sohnuta* tako je bio zaštićen diplomatskim imunitetom.²⁷ Različite vrste zaštitnih dokumenata i kolektivnih

²³ *War Refugee Board* (WRB) osnovao je predsjednik Roosevelt u siječnju 1944.

²⁴ PALMKLINT I LARSSON 2000: 33.

²⁵ SOU 2003:18 str. 17; dalje u tekstu: ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003. Više o ovome dokumentu vidi u drugom dijelu članka.

²⁶ BERG 1983. Knjiga je pod naslovom *Vad hände i Budapest (Što se događalo u Budimpešti)* objavljena 1949., ali je brzo nestala (odatle dodatak naslovu *Boken som försvann*, odnosno *Knjiga koja je nestala*) te je ponovno tiskana tek 1983.

²⁷ CARLBERG 2012: 290-292.

putovnica izdavalo je i švedsko veleposlanstvo. No u srpnju su mađarske vlasti počele odbijati priznavati te nekonvencionalne isprave, te su tražile da oni koji imaju pravo na švedsku zaštitu to dokažu pravom putovnicom, s fotografijom nositelja i potpisom službenika ovlaštena za njezino izdavanje. Veleposlanstvo nije imalo takvih putovnica, pa ih je trebalo osmisliti: trebalo je “nastaviti blefirati, ali suptilnije”.²⁸ Valjalo je proizvesti dokument koji će udovoljavati traženim kriterijima, te izgledom ostavljati dojam prave putovnice. Wallenberg je sa suradnicima najprije prionuo dizajniranju takva dokumenta, a potom traženju tiskare koja ih je mogla izrađivati u boji.

U veleposlanstvo su tako uskoro stigli prvi primjerci zaštitne putovnice, poznate kao *SCHUTZ-PASS*. Tiskana je na formatu A4, u švedskim nacionalnim bojama žutoj i plavoj, s prostorom za osobne podatke i fotografiju vlasnika, te potpis veleposlanika Danielssona i diplomata Wallenberga. Preko fotografije i uz Danielssonov potpis udaren je žig veleposlanstva. Na donjem dijelu putovnice na njemačkom i mađarskom jeziku je pisalo: “Veleposlanstvo Kraljevine Švedske u Budimpešti ovime potvrđuje da gore navedena osoba, u okviru repatrijacije koju je ovlastilo kraljevsko švedsko Ministarstvo vanjskih poslova, namjerava putovati u Švedsku. Dotičnoj osobi izdana je kolektivna putovnica. Navedena osoba i njezin stan do toga se putovanja nalaze pod zaštitom veleposlanstva Kraljevine Švedske u Budimpešti”.²⁹ Na sredini dokumenta nalazio se grb Švedske, koji čine tri krune posložene u obliku trokuta. Nitko tada nije zamijetio da je njihov raspored bio netočan: kruna u sredini na putovnicama se nalazila iznad druge dvije, dok je njezino mjesto u švedskom grbu ispod.

Tako proizvedena zaštitna putovnica nije imala uporišta u međunarodnom pravu i nije predstavljala dokument koji bi ikoga i na što službeno obvezivao. No dokument je izgledao impresivno i zračio je autoritetom. Neupućenim SS vojnicima i mađarskim kolaborantima nije padalo na pamet njegovu pravnu utemeljenost stavljati pod upit. Prvih tisuću primjeraka, koliko su vlasti odobrile za izradu, polučilo je uspjeh iznad očekivanja, pa je Wallenberg prijetnjama i podmićivanjem državnih službenika pribavio odobrenje za tiskanje dodatnih 3.500 primjeraka. Nakon toga je bez ikakve suglasnosti nadležnih tijela nastavio s njihovim umnožavanjem te ih je sveukupno izdao tri puta više od dopuštene kvote.³⁰ Ubrzo su se pojavile i krivotvorine koje su proizvodili i prodavali kriminalci.³¹ Do jeseni 1944. te su putovnice već spasile više tisuća života, pa je Wallenberg

²⁸ CARLBERG 2012: 293.

²⁹ CARLBERG 2012: 294. Na dnu su bili navedeni i podatci o roku valjanosti putovnice (14 dana nakon ulaska u Švedsku), nadnevak izdavanja te napomena kako je za ulazak u Švedsku potrebna i kolektivna putovnica.

³⁰ http://www.raoulwallenberg.net/wp-content/files_flutter/5976.pdf (posjet 10.7.2012.).

³¹ CARLBERG 2012: 323.

i sam bio iznenađen razinom uspjeha.³² Ohrabren, sve je smjelije od vlasti tražio – i dobivao – nove ustupke. Za Židove koji su radili u njegovu uredu³³ postigao je izuzeće od obilježavanja žutom zvijezdom. Po uzoru na Crveni križ, počeo je kupovati kuće te u njima uspostavljati podružnice Švedskog veleposlanstva. Na kuću bi okačio švedsku zastavu te je proglasio neutralnim švedskim teritorijem. U više od trideset takvih švedskih “sigurnih kuća” utočište je pronašlo oko 15.000 ljudi. Uslijed raznih političkih previranja u Mađarskoj, međunarodnih pritisaka i njemačke zauzetosti savezničkim prodorima na mnogim bojištima, židovske su prilike u Budimpešti početkom jeseni postajale sigurnije. Eichmann je s najbližim suradnicima premješten na mađarsko-rumunjsku granicu. Ruske su se postrojbe približavale gradu, a rat, činilo se, kraju. Glavnina Wallenbergove djelatnosti postala je opskrba Židova pod zaštitom švedskog veleposlanstva i Crvenog križa hranom, lijekovima i odjećom.³⁴ U međuvremenu je Horthyjevo izaslanstvo u Moskvi postiglo tajni dogovor sa sovjetskim ministrom vanjskih poslova Molotovom o mađarsko-sovjetskom primirju, te o mađarskoj promjeni strane. U nedjelju 15. listopada Horthy je preko radija iznenađenoj naciji objavio da je rat za Mađarsku završen. Olakšanje i radost obuzeli su progonjene mađarske Židove; u Budimpešti ih se tada nalazilo između dvjesto i dvjesto pedeset tisuća. Prvo što su mnogi od njih učinili bilo je trganje žute zvijezde s odjeće. No slavlje je, pokazat će se, bilo preuranjeno.

Državni udar i eskalacija progona Židova

Nacisti su bili upućeni u mađarsko-sovjetske pregovore i promptno su reagirali. Samo nekoliko sati nakon što je Horthy objavio kraj rata, mađarska nacionalsocijalistička stranka *Strjelasti križevi* koju je predvodio Ferenc Szálasi uz njemačku je pomoć izvršila državni udar. Horthy je pod prijetnjama abdicirao, a Mađarskom je zavladao kaos. Za Židove u Budimpešti kucnuo je najstrašniji čas od početka rata. U grad se već 18. listopada vratio Eichmann,³⁵ kako bi nastavio s njihovim deportacijama. Dok su Nijemci planirali nastavak zločina, lokalni su nacisti div-

³² U izvješću RW za UD iz prosinca 1944. piše da je prema raspoloživim podacima samo 10 Židova koji su posjedovali švedske dokumente bilo ubijeno u Budimpešti i okolici (SMITH 2001: 87).

³³ Wallenberg je svoj glavni ured smjestio u zgradi švedskog veleposlanstva, što je za djelatnike veleposlanstva predstavljalo veliku sigurnosnu prijetnju. Per Anger opisuje tisuće Židova koji su pred zgradom nastojali doći do zaštitnih putovnica, a Wallenbergova sve veća drskost u umnožavanju tih dokumenata i zauzimanju za Židove za nacističke je bila vrlo iritantna (ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 314-315).

³⁴ Wallenberg je za šefa nabave hrane i lijekova postavio bivšega švedskog konzula u Zagrebu Yngvea Ekmarka (CARLBERG 2012: 342).

³⁵ FRIEDLÄNDER 2009: 640.

ljali po ulicama, pljačkali i zlostavljali Židove. Neki su provaljivali u židovske domove, pa i u sigurne kuće, iz njih izvodili ljude te ih ubijali i bacali u Dunav. Među rijetkim Židovima koji su se relativno sigurno mogli kretati ulicama bili su oni iz Wallenbergova ureda, izuzeti od obilježavanja. Preko njih, kao i preko mađarskih doušnika od kojih su neki bili pripadnici *Strjelastih križeva*, Wallenberg je saznavao o tome gdje i kome prijeti opasnost, te je nastavio s pomaganjem onima kojima je mogao. No mađarski su nacisti za švedskoga diplomata ujedno bili bitno opasniji od njemačkih: oni nisu priznavali načela administrativnog postupanja. Nedugo po osvajanju vlasti objavili su kako ubuduće neće uvažavati putne isprave neutralnih država.

U kaosu koji se širio gradom Wallenberg se osobno našao u većoj opasnosti nego u vrijeme prije 15. listopada. Razbojničke skupine povezane sa *Strjelastim križevima* nisu marile za njegov diplomatski imunitet, a pojavile su se glasine i da su vode nekih bandi ucijenili njegovu glavu. Wallenberg je postao oprezniji, ali i drskiji u nastupima. Preko barunice Elisabeth Kemény-Fuchs, supruge ministra vanjskih poslova *Strjelastih križeva*, uspio je isposlovati odustajanje od proglašenja švedskih putovnica nevažećima.³⁶ No kako su nacisti ponovno pokrenuli masovne deportacije Židova, više nije bilo vremena za tiskanje putovnica u boji. Wallenberg je počeo izrađivati nove, jednostavnije, koje su se sastojale od tek jednoga lista papira s imenom vlasnika i njegovim potpisom.³⁷ On i njegovo osoblje došli bi pred vlakove u koje su utrpavani Židovi, rasklopili stol te tražili da se jave oni koji imaju, koji su imali ili koji potražuju temelj za dobivanje švedske isprave. Oni koji su se javili bili su izdvojeni iz mnoštva i spašeni od deportacije.

U gradu su od druge polovice listopada postojala dva židovska geta: takozvani "internacionalni" ili "zaštićeni" čiji su stanovnici bili pod zaštitom Švedske, Švicarske i u manjoj mjeri drugih neutralnih država, te "obični" ili središnji geto, koji je bio napučeniji. U potonjem je koncem studenoga već bilo zgurano 32.000 Židova, a njihov je broj stalno rastao. Mađarski su nacisti sve učestalije upadali u "internacionalni" geto, gdje su otkrili da velik broj tamošnjih Židova posjeduje krivotvorene isprave. Mnoge od njih su ubijali ili preseljavali u središnji geto. Do siječnja 1945. većina Židova preseljena je u središnji geto, odakle su potom

³⁶ Barunica Elisabeth Kemény-Fuchs prije rata je radila za nakladnika koji je imao švedsku zaštitnu putovnicu i surađivao je s Wallenbergom. Moguće je i da su se Wallenberg i dvije godine mlađa barunica poznavali od ranije. Wallenberg je preko nje postigao da se na radiju objavi valjanost zaštitnih putovnica neutralnih država. Veleposlanik Danielsson je pak na prvom sastanku s ministrom vanjskih poslova 26. listopada i službeno obaviješten da nova Vlada priznaje švedske putne isprave (CARLBERG 2012: 345-347).

³⁷ Fotografije zaštitnih dokumenata na jednoj stranici s Wallenbergovim potpisom, zaštitnih putovnica (*Schutz-Pass*) te privremenih švedskih putovnica mogu se vidjeti na web stranici jeruzalemskog muzeja Holokausta Yad Vashem: <http://www1.yadvashem.org/yv/en/righteous/stories/wallenberg.asp> (posjet 1.1.2014.).

odvođeni na gubilišta.³⁸ Wallenberg je raspolagao velikim količinama novca koji je trošio na kupnju hrane za Židove iz geta i sigurnih kuća, plaćanje osoblja koje je tada brojilo preko 300 ljudi, podmićivanje službenika režima, plaćanje doušnika i otkupljivanje uhićenih. Zaštitne putovnice izdavane su i nekim članovima *Strjelastih križeva* kako bi zauzvrat dopustili određenom broju Židova zaštitu veleposlanstva. Wallenbergova je djelatnost već od početka ugrožavala ne samo njegovu nego i sigurnost ostalih zaposlenika veleposlanstva. Berg je naveo kako je ona “štetila švedskim interesima [...] zbog Raoulovih sve opsežnijih i upitnijih [*vidlyftiga*] zapošljavanja i proizvodnje zaštitnih dokumenata, koji su se kosili s Danielssonovim zapovijedima”.³⁹ Na drugom mjestu Berg opisuje polemike koje je imao s Wallenbergom, koji je smatrao da je svaka krajnost prihvatljiva i da je “budući da se radilo o spašavanju ljudskih života mogao izdati neograničenu količinu zaštitnih putovnica.” Kad bi Danielsson, koji je morao potpisati svaku putovnicu, pokušao ograničiti njihov broj odbijajući nekim osobama dati potpis, Wallenberg bi takvima izdavao raznorazne potvrde [*allehanda intyg*] da će naknadno dobiti zaštitne putovnice.⁴⁰ Wallenberg je shvaćao opasnost od “inflacije” vrijednosti švedskih zaštitnih isprava, no to je bio rizik koji je očito bio voljan preuzeti. Budući da su samo Danielsson i Anger znali za njegov angažman od strane WRB-a, ostalo je osoblje veleposlanstva često bilo nepovjerljivo prema njegovu nekonvencionalnom postupanju.⁴¹

Najdjelatniji u pomaganju Židovima, uz Wallenberga i ranije spomenutoga Švicarca Carla Lutza (1895.-1975.), bili su apostolski nuncij Angelo Rotta (1872.-1965.), Španjolac Ángel Sanz-Briz (1910.-1980.) i Talijan Giorgio Perlasca (1910.-1992.). Kao diplomatski predstavnici neutralnih država (Perlasca je radio u španjolskom veleposlanstvu) oni su izdavali neovlaštene putne isprave ili krivotvorene potvrde o krštenju, te uspostavljali sigurne kuće za progonjene Židove. Friedländer navodi podatak da je u to vrijeme u optjecaju bilo oko 150.000 isprava, od kojih je 100.000 bilo krivotvoreno.⁴²

Eichmann je u studenome pokrenuo novu masovnu deportaciju Židova iz Budimpešte. Oko pedeset tisuća pješice je povedeno prema austrijskoj granici. Na tome “maršu smrti” umrlo je ili ubijeno na tisuće ljudi. Wallenberg i njegovi suradnici pratili su marševe i dolazili na kolodvore. Nekima su uspjeli doturiti

³⁸ Friedländer navodi da je broj mrtvih u getu tada dosegnuo desetostruko veći broj u odnosu na broj umrlih i ubijenih prije njemačke okupacije (FRIEDLÄNDER 2009: 641-642).

³⁹ ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 316.

⁴⁰ Isto, 314.

⁴¹ O tim aspektima Wallenbergove djelatnosti i reakcijama djelatnika veleposlanstva vidi ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 313-317.

⁴² FRIEDLÄNDER 2009: 642. Ungváry navodi da je vlada *Strjelastih križeva* priznala 34.800 isprava kao važećih (UNGVÁRY 2003: 242).

dokument i izvesti ih iz kolone smrti, no većini su samo uspjeli predati nešto hrane. Tijekom suđenja Adolfu Eichmannu u Jeruzalemu 1961. godine, jedan od svjedoka bio je i Židov iz Budimpešte Arije Cvi Breslauer, koji je svjedočio o tim marševima, te o zaštitnim dokumentima i putovnicama kojima je pokušao spasiti neke od žrtava.⁴³ U sve većoj opasnosti nalazili su se i Židovi u sigurnim kućama neutralnih država. Nasilničke skupine mađarskih nacista upadale su u neke od njih i odvodile štíćenike, a provaljivali su i u skladišta hrane švedskog veleposlanstva. Ministar Kemény priprijetio je Danielssonu da će sve Židove pod švedskom zaštitom “podaviti u Dunavu” ako Kraljevina Švedska ne prizna njihovu Vladu.⁴⁴ Eichmann je pak bjesnio zbog Wallenbergova zauzimanja za Židove te je tražio da se ubije toga “židovskog psa”.⁴⁵ Kad su koncem godine Rusi bili pred vratima grada, a kaos i bezakonje dosezali vrhunac, osoblje švedskoga veleposlanstva bilo je životno ugroženo i trebalo je donijeti odluku o izlasku iz grada. No Danielsson je znao da bi takav korak značio smrtnu presudu za Židove koje su štitili. Tajnicama je preporučio da odu, no diplomatsko osoblje: veleposlanik Danielsson, Per Anger, Lars Berg i Wallenberg su ostali. Naoružali su se strojnicama te su na brzinu naučili rukovati njima. Wallenberg je skoro svaki dan spavao na drugom mjestu. Nakon što se mađarska vlada povukla iz grada, v.d. ministrom vanjskih poslova postao je Vöczköndy, diplomat kojeg je Švedska ranije ponizila i protjerala. On je osoblju švedskog veleposlanstva uz prijetnju nasiljem zapovjedio da napusti grad. Danielsson, Anger i Wallenberg su napustili veleposlanstvo i pritajili se. No nisu napustili i Budimpeštu i svoje Židove.⁴⁶ Štíćenih Židova u švedskim i švicarskim kućama tada je već bilo oko 35.000.⁴⁷ Neposredno pred ulazak Crvene armije u grad, preostali su nacisti namjeravali prebaciti te Židove u središnji geto te počiniti

⁴³ http://resources.ushmm.org/film/display/detail.php?file_num=2277 (od 06:17-16:25; posjet 1.1.2014.).

⁴⁴ CARLBERG 2012: 361.

⁴⁵ O tome je Danielsson izvijestio Stockholm (ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 174). Prema pisanju Larsa Berga, Wallenberg se u njegovu stanu sastao s Eichmannom te se obrušio na njega žestokom kritikom nacizma. Eichmann ga je na odlasku uljudno pozdravio te mu priprijetio riječima: “Nesreće se mogu dogoditi i neutralnom diplomatu”. Berg navodi i da je Wallenberg, nakon pokušaja atentata na njega kamionom koji mu je uništio automobil, prosvjedovao kod Eichmanna, na što je Eichmann izrekao žaljenje zbog “nesretnog slučaja” i dodao da će “pokušati opet”. (Usp. BERG 1983: 22,50,190). Dio povjesničara smatra da oficir s kojim se Wallenberg sastao nije bio Eichmann, budući da je on u to vrijeme stalno bio pijan i izvan sebe (CARLBERG 2012: 367-368).

⁴⁶ CARLBERG 2012: 404-406. Konzul Lutz je također ostao u Budimpešti nakon što je grad napustio švicarski veleposlanik premda se Vöczköndyjeva prijetnja odnosila i na švicarske diplomate.

⁴⁷ Mađarski su nacisti na Badnjak doista provalili u veleposlanstvo i uhitili Berga, ali su ga oslobodili Nijemci koji su Šveđanima kao neutralnim diplomatima predali na čuvanje svoja predstavništva pri povlačenju pred Rusima (CARLBERG 2012: 407-410).

novi pokolj. Provalili su u više sigurnih kuća, sirotišta i diplomatskih predstavništava; u tim su racijama stotine Židova, među kojima i neki od Wallenbergovih zaposlenika, ubijeni i bačeni u Dunav. Wallenberg je od policijskog službenika s kojim se zbližio, Pála Szalaija, dobivao informacije o ugroženim mjestima te je osobno ili preko osoblja pokušavao intervenirati. Uz golem osobni rizik prijetio je vođama mađarskih nacista da će odgovarati ako dopuste masovni pokolj Židova u getu.⁴⁸ Od ubijanja ih je odvrćao podmićivanjem i ucjenjivanjem, a za židovske živote nudio je zalihe hrane skrivene u skladištima neutralnih država. Što se sve zbivalo prvih desetak dana u siječnju 1945. nije sasvim poznato, jer nije bilo vremena za vođenje dnevnika i pisanje bilješki. Budimpešta je sredinom siječnja bila poprište uličnih borbi Sovjeta i nacista, grad su obasipale granate, a usred toga pakla pijani i razulareni mađarski nacisti nalazili su motivacije i vremena da traže i ubijaju Židove. Wallenberg je do zadnjega obilazio grad i spašavao koga je mogao. Posljednja dramatična situacija zbila se dan prije nego što su Rusi prodrli u središnji geto: Nijemci pod zapovjedništvom generala Schmidhubera skupa s mađarskim nacistima spremali su pokolj Židova iz geta. Carlberg prenosi da je Szalai saznao za taj naum, ali više nije bilo vremena da obavijesti Wallenberga. Zato je sam došao pred generala Schmidhubera i prenio mu navodnu Wallenbergovu poruku da će se, provede li se to planirano masovno ubojstvo u djelo, osobno pobrinuti da se generalu nakon rata sudi ne kao vojniku nego kao ratnom zločincu.⁴⁹ Ungváry pak navodi da je Szalai nastupio uz Wallenbergovo znanje.⁵⁰ Što god da se dogodilo, Schmidhuber je zaustavio pokolj i povukao njemačke postrojbe. Rusi su u geto ušli 17. siječnja i iz njega oslobodili oko 69.000 ljudi. Oko 25.000 Židova preživjelo je u “zaštićenom” getu.⁵¹

Koliko je ljudi ostalo na životu zahvaljujući Wallenbergu nemoguće je točno odrediti. Desetci tisuća mađarskih Židova preživjeli su zahvaljujući njemu i drugim diplomatima neutralnih država, te osoblju Crvenog križa, a oni su nerijetko međusobno surađivali. Dio preživjelih zahvalnost duguje jednome diplomatskom službeniku ili jednom veleposlanstvu, a dio koordiniranom djelovanju više njih. Neki autori smatraju da je Raoul Wallenberg zaslužan za spašavanje 100.000 ljudi.⁵² Premda je ta brojka skoro sigurno pretjerana,⁵³ Wallenberg bi, barem u

⁴⁸ CARLBERG 2012: 424.

⁴⁹ CARLBERG 2012: 439.

⁵⁰ UNGVÁRY 2003: 249.

⁵¹ *Encyclopaedia Judaica*, IX. 616, s. v. “Hungary”.

⁵² Zaslugu za spašavanje oko 100.000 ljudi Wallenbergu je pripisao i diplomat Per Anger (LARSSON I ANGER 1995: 3,5,15). Vidi i SMITH 2001: 102.

⁵³ Paul Levine navodi da podatak o 100.000 koje je spasio Wallenberg predstavlja “značajno pretjerivanje”, no utvrđivanje stvarnog broja spašenih uvidom u povijesnu građu ni u kom slučaju ne znači smanjenje njegovu junaštva (LEVINE 1998: 277).

novijoj svjetskoj povijesti, mogao biti osoba koja je samostalno spasila najveći broj ljudi od stradavanja.⁵⁴

Uhićenje i nestanak

Dolazak Crvene armije Wallenberg je dočekaio u Pešti, skrbeći za Židove u švedskim zaštićenim kućama koje su se nalazile na istočnoj strani Dunava.⁵⁵ Kad su Rusi osvojili Peštu 15. siječnja 1945., Nijemci su porušili mostove, te je Wallenberg ostao odsječen od ostatka osoblja koje se uglavnom nalazilo u Budimu, gdje je bila i glavna zgrada veleposlanstva. Rusi su Budim osvojili tek 11. veljače. Nekoliko dana prije 15. siječnja, izgledno je, Wallenberg je obavijestio veleposlanika Danielssona o žestokim borbama u gradu, a Danielsson ga je upozorio na glasine kako Wallenberga traži Gestapo i vojnici SS postrojba, što je mogući razlog zbog kojeg je Wallenberg potražio zaštitu među Rusima još i prije nego što su potpuno zaposjeli grad. Wallenbergova je namjera bila ostati u Budimpešti još nekoliko mjeseci nakon sovjetske okupacije, kako bi Židovima pomogao u povratu njihove imovine.⁵⁶

Dana 16. siječnja sovjetski zamjenik ministra vanjskih poslova Vladimir Dekanozov poslao je bilješku švedskom veleposlaniku u Moskvi Staffanu Söderblomu, kojom ga obavještava da je Wallenberg na istočnoj strani grada pod sovjetskom zaštitom. No dan poslije, 17. siječnja, zamjenik sovjetskog ministra obrane Nikolaj T. Bulganin izdao je zapovijed da se Wallenberga uhiti i preveze u Moskvu. Sovjetska kontraobavještajna služba *Smersj* isti ga je dan uhitila.⁵⁷ Čini se pak kako Wallenbergu njegov status uhićenika toga dana još nije bio jasan. Prema svjedocima koji su ga vidjeli 17. siječnja u pratnji ruskih vojnika i osobnog vozača Vilmosa Langfeldera, Wallenberg je rekao kako ide na sastanak s ruskim generalom Malinovskim u Debrecen, istočno od Budimpešte, ali da nije siguran je li sovjetski gost ili zarobljenik.⁵⁸ Bio je to posljednji put da je Wallenberg viđen kao, barem naizgled, slobodan čovjek. Nakon odlaska na taj sastanak, koji se vjerojatno nije održao, Wallenberg je netragom nestao.

⁵⁴ U *Guinnessovoj knjizi rekorda* Wallenbergu je pripisan takav rekord (www.raoulwallenberg.org i www.history.com/topics/wallenberg-raoul, posjet 1.1.2014.).

⁵⁵ ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 175. Zaštićenih "švedskih državljana," prema Wallenbergovu navodu kasnije nađenom u sovjetskom arhivu, u istočnom je dijelu grada bilo 7.000 (str. 180).

⁵⁶ Vidi dijelove Lauerovih pisama koja se čuvaju u pismohrani SEB-a, te rekonstrukcije UD-a na temelju izjava svjedoka u ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 181-182.

⁵⁷ Tijek ovih zbivanja nije siguran, a ovdje su preuzeti podatci iz SOU 2003:18 (ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 175-226).

⁵⁸ ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 183.

Wallenbergov nestanak nije uzbunio UD. Nekoliko tjedana nakon sovjetskog ulaska u Budimpeštu nije bila poznata sudbina ni ostaloga osoblja švedskog veleposlanstva, Crvenog križa te nekih švicarskih diplomata. U prvoj obavijesti sovjetske strane objavljeno je da je Raoul pod njihovom zaštitom, što je u Švedskoj dočekano kao dobra vijest. Veleposlanik Söderblom bio je izrazito oprezan u postavljanju pitanja glede nestalih švedskih diplomata, strahujući od ugrožavanje švedsko-sovjetskih odnosa otvaranjem “nevažnih” pitanja. Nakon nekoliko tjedana neizvjesnosti, sredinom travnja, u Švedsku su se vratili Danielsson, Anger i ostalo osoblje veleposlanstva; svi osim Wallenberga. Rusi su tada neočekivano promijenili poruku, a Wallenberga od zaštićene proglasili nestalom osobom. Pojavila se špekulacija kako je izgledno da ga je ubio Gestapo, ili mađarski nacisti. U potragu za njim odmah su se uključili i Amerikanci, no njihovu ponudu da aktivnije pomognu Söderblom je promptno odbio. Umjesto toga, veleposlanik je prihvatio sovjetska nagađanja o Raoulovoj smrti; ta bilo je poznato da su mu mađarski nacisti prijetili i da su ga tražili po gradu. Söderblom i djelatnici UD-a od početka su krotko prihvaćali sovjetska objašnjenja do te mjere da je “sovjetsko percipiranje stvarnosti odjedanput postalo i švedsko”.⁵⁹

Ključni trenutak zbio se 15. lipnja 1946. kad je Söderblom, kao veleposlanik na odlasku, prigodom pozdravnog susreta sa Staljinom izjavio da je “osobno uvjeren kako je Wallenberg završio kao žrtva nesreće ili pljačkaša”.⁶⁰ Vrlo je izgledno da su Rusi Söderblomovu izjavu protumačili kao švedsko službeno konačno stavljanje predmeta Wallenberg *ad acta*, te da je njome Wallenbergova sudbina bila zapečaćena. U sljedećih deset godina švedske vlasti su u razgovorima sa sovjetskim predstavnicima katkad, bez osobitog imperativa ili entuzijazma, otvarale pitanje Wallenbergove sudbine. Službeni odgovor došao je tek 1957. Švedskoj je tada dostavljen takozvani *Gromijkov memorandum* u kojem je pisalo da je Wallenberg umro 17. lipnja 1947. u KGB-ovu zatvoru Lubjanka u Moskvi. Kao uzrok smrti naveden je srčani udar, a dokument je potpisao zatvorski liječnik Aleksander Smoltsov. Švedska je strana službeno sovjetsko objašnjenje, čini se, u potpunosti prihvatila te se dugi niz godina taj predmet smatrao više-manje zatvorenim. Tek je nedavno otkriveno da je dr. Smoltsov otišao u mirovinu 21. ožujka 1947.⁶¹ U sljedećih nekoliko desetljeća mnogi koji su se vraćali iz sovjetskih zatvora i gulaga svjedočili su o susretima ili glasinama o švedskom diplomatu, ili pak o prilikama u sovjetskom zatočeništvu, pa je nada da je Wallenberg živ tinjala još desetljećima. Među najzanimljivijim povratnicima iz mraka sovjetskog ropstva bio je Aleksandar

⁵⁹ CARLBERG 2012: 479.

⁶⁰ ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 23.

⁶¹ SOKOLOV 2012. Neobjavljeni članak koji mi je preporučio profesor Haraszi György, predsjednik odbora mađarske zaklade *Holocaust Documentation Center and Memorial Collection Public Foundation*.

Solženjicin. On je iz SSSR-a protjeran 1974. te je doputovao u Švedsku kako bi preuzeo Nobelovu nagradu za književnost dodijeljenu mu 1970. Tom prigodom je posjetio i Raoulu osamdeset trogodišnju majku Maj von Dardel te joj predložio da putem medija internacionalizira potragu za sinom.⁶² Obitelj von Dardel⁶³ to je uz pomoć Simona Wiesenthala i nekih američkih Židova i učinila, nakon čega se za Wallenbergovu sudbinu zainteresirala američka i izraelska javnost. Koncem 1970-ih, u vrijeme Carterova predsjedničkog mandata,⁶⁴ međunarodna javnost i organizacije za zaštitu ljudskih prava uključile su se u potragu za Wallenbergom. Carlberg navodi da je upravo američka vlada zaslužna za novo aktualiziranje pitanja njegova nestanka.⁶⁵ Istodobno je u Švedskoj prekinuta četrdeset četverogodišnja vladavina socijaldemokratske partije,⁶⁶ a potom je u listopadu 1978. na vlast došla građanska⁶⁷ i nesocijalistička švedska Narodna stranka (*Folkpartiet*),

⁶² Solženjicin je u zatvor Lubjanka doveden istoga mjeseca kad i Wallenberg, a tijekom razgovora objasnio je kako u "Sovjetskom Savezu ima puno mjesta u kojima je moguće sakriti zatočenika pa je veoma moguće da je Raoul Wallenberg živ" (CARLBERG 2012: 634-635). To je potaknulo nove nade i nastojanja obitelji von Dardel na njegovu pronalasku.

⁶³ Uz majku Maj, Raoulu pronalasku život je posvetio i njezin drugi muž Fredrik von Dardel (1885.-1979.), a potom i njihova djeca Guy von Dardel (1919.-2009.) te Nina Lagergren rod. von Dardel (1921.-). Američki predsjednik Barack Obama se tijekom posjeta Švedskoj u jesen 2013. susreo s Ninom Lagergren u stockholmskoj sinagogi, kojom prigodom je i on pokazao zanimanje za Raoulu sudbinu te obećao da će o njemu razgovarati prigodom skorog susreta s predsjednikom Putinom. Nina Lagergren je 4. kolovoza 2014. dala opsežan intervju za Švedski radio, u kojem je autobiografski govorila o obiteljima Wallenberg i von Dardel, o Raoulu, o njegovu nestanku, o desperatnoj i uzaludnoj potrazi obitelji za njim, te o važnosti čuvanja uspomene na njega kao poticaja na humanost (<http://sverigesradio.se/sida/avsnitt/412586?programid=2071>, posjet 29.8.2014.).

⁶⁴ Cartera je za Wallenberga zainteresirao savjetnik Stuart Eizenstat, koji je prijateljevao s Annete i Tomom Lantos, mađarskim Židovima koji su preživjeli Holokaust zahvaljujući Wallenbergu (više o zanimljivom spletu okolnosti koje su dovele do Carterova angažmana i posebice objave njegova zauzimanja za Wallenberga, te obitelji Lantos, vidi CARLBERG 2012: 641-663).

⁶⁵ CARLBERG 2012: 635.

⁶⁶ Socijaldemokrati su Švedskom vladali od 1932. do 1976. s kratkim prekidom između lipnja i rujna 1936. Utemeljitelj švedske socijaldemokracije bio je Hjalmar Branting (1860.-1925.), koji je reformiranje društva prema načelima "socijaldemokracije" vidio u skladu s tim nazivom: socijalizam je cilj, a demokracija način njegova postizanja. Branting je 1920.-1924. predvodio tri manjinske socijaldemokratske vlade (MELIN, JOHANSSON I HEDENBORG 1997: 216-217). Ovdje je relevantno napomenuti kako je švedska socijaldemokracija od osnutka do vremena koje pokriva ovaj članak ostala dosljedna većini svojih izvornih načela, među kojima valja izdvojiti protivljenje imperijalizmu, ambiciju međunarodnog povezivanja socijalističkih pokreta, naglašavanje važnosti UN-a u rješavanju međunarodnih pitanja, zalaganje za demilitarizaciju i drugo. Švedska pod socijaldemokratskom vladavinom osobito je nastojala izbjegavati sporove s SSSR-om, katkad i po cijenu onoga što je dio švedske javnosti i oporbe percipirao kao nacionalni interes i zaštita teritorija (ignoriranje prodora sovjetskih podmornica u švedske nacionalne vode, tzv. *ubåtskänkning*).

⁶⁷ U Švedskoj je uobičajeno stranke umjerene desnice nazivati "građanskima" (*borgerliga*).

čiji su mnogi političari bili uključeni u potragu za Wallenbergom.⁶⁸ U lipnju 1978. švedski je kraljevski par službeno boravio u SSSR. Usprkos velikim očekivanjima od toga posjeta, ni on nije pridonio Wallenbergovu pronalaženju. Dana 3. siječnja 1979. Švedska je SSSR-u dostavila diplomatsku notu o Wallenbergu, prvu u četrnaest godina. Odgovor je stigao već 24. siječnja; Sovjeti su zanijekali postojanje novih saznanja u slučaju Wallenberg.⁶⁹ Maj von Dardel umrla je u veljači 1979., dva dana nakon supruga Fredrika, nikad ne saznajući sudbinu nestalog sina. Oboje su, već u dubokoj starosti (Maj je bila u 88. a Fredrik u 94. godini života), počinili samoubojstvo tabletama za spavanje. Švedskom je 1982. opet ovladala socijaldemokratska partija pod vodstvom Olofa Palmea. Do nove promjene vlasti i kolapsa Sovjetskog Saveza švedska je strana, za razliku od mnogih svjetskih humanitarnih organizacija, medija, javnosti i nekih vlada, slučaj Wallenberg opet sklonila s dnevnog reda političkih prioriteta.

II. DIO

Uloga Švedske u Drugom svjetskom ratu

U rješavanju zagonetke Wallenbergove sudbine teško se može oteti dojmu da uloga Švedske, kao i šire obitelji Wallenberg u Drugome svjetskom ratu, predstavlja čimbenik na koji valja obratiti posebnu pozornost. Švedska je tijekom rata bila neutralna, kao i Španjolska, Portugal, Švicarska, Irska, Andora, Lihtenštajn i Vatikan. Na njegovu početku 1939. već je prošlo više od sto dvadeset godina otkako su švedske postrojbe posljednji put sudjelovale u bitki. U Švedskoj je već ranije oblikovan mentalitet izbjegavanja sukoba, pa je tako, primjerice, na temelju takvih kalkulacija tijekom Napoleonovih ratova, Švedska jednoga njegova generala imenovala kraljem.⁷⁰ Od trećega desetljeća XX. stoljeća švedska je socijaldemokratska ideologija polako prožimala društvo zamamnim ambicijama izgradnje društva blagostanja i sigurnosti za sve građane, takozvani *folkhemmet*.⁷¹ Ulazak

⁶⁸ CARLBERG 2012: 650.

⁶⁹ CARLBERG 2012: 652-653.

⁷⁰ Bio je to Jean Baptiste Bernadotte, koji je uzeo ime Karlo XIV. Johan. Prethodnik Karlo XIII. nije imao legitimna potomka što je olakšalo njegovo preuzimanje prijestolja. Današnji kralj Švedske Karlo XVI. Gustav njegov je potomak. O međunarodnim okolnostima koje su dovele do Bernadotteova izbora vidi MELIN, JOHANSSON I HEDENBORG 1997: 164-166.

⁷¹ Švedska riječ *trygghet* koristi se u tome kontekstu i u svom je punom značenju teško prevediva na hrvatski jezik. Najbliža je riječ *sigurnost*, no ona se na švedski obično prevodi kao *säkerhet* (sigurnosna služba je *säkerhetsjämst*), dok *trygghet* označava sigurnost više u osobnom smislu i skoro bi se moglo reći da ima metafizičko značenje začinjeno relaksirajućom mističnom ugodom. Ona implicira odsutnost svakog rizika ili opasnosti te potpunu materijalnu zaštićenost. Naglašavanje *trygghet* aspekta u simbiozi švedske države i građanina jedan je od ključnih čimbenika švedske socijaldemokratske političke ideologije. O konceptu *folkhemmet*, kojim se implicira državno pružanje "*tryggheta*", svojim građanima bit će više riječi kasnije.

u rat koji bi vjerojatno devastirao zemlju vlast je po svaku cijenu željela izbjeći. Golema većina Švedana protivila se nacističkoj ideologiji,⁷² no materijalna i osobna sigurnost već su tada predstavljali solidnu protutežu idealima pa je pragmatizam uglavnom lako prevladavao u politici, te u manjoj mjeri u javnosti i neovisnim medijima.⁷³ Tihom diplomacijom vlast je pristala na većinu njemačkih zahtjeva, pa je vrh *Reicha* zaključio kako im je ta zemlja od veće koristi kao neutralna nego kao okupirana.⁷⁴ Njemačke su postrojbe slobodno prolazile kroz Švedsku tijekom okupacije Norveške, te iz Norveške prema Finskoj za rat protiv Rusa.⁷⁵

Glavni doprinos Švedske ratnim ciljevima sila Osovine sastojao se u izvozu željezne rude: između 1940. i 1944. Švedska, jedan od najvećih proizvođača i najveći izvoznik⁷⁶ te sirovine nužne za izradu oružja, osobito topničkog, u Njemačku je izvezla 38 milijuna tona.⁷⁷ Shirer navodi da je sam opstanak Njemačke ovisio o uvozu švedske željezne rude: u prvoj godini rata od potrošenih petnaest milijuna tona čak jedanaest se očekivalo iz Švedske.⁷⁸ Osiguranje nesmetanog transporta željeza, koje se vadilo na krajnjem sjeveru Švedske u laponskim područjima Gällivare i Kiruna, a u zimskim mjesecima u Njemačku slalo preko norveške luke Narvik, jedan je od najvažnijih razloga za njemačku okupaciju Norveške.⁷⁹

⁷² Na izborima 1936., na kojima su polučile najveći uspjeh, švedske nacističke stranke dobile su 0,7% glasova.

⁷³ Više o nesuglasju službene socijaldemokratske politike s jedne, te javnosti i neovisnih medija s druge strane, po pitanju švedskog svrstavanja u Drugom svjetskom ratu, ali i kasnijim odlučivanjima o pridruživanju NATO-savezu vidi u TINGSTEN 1959: 474-485.

⁷⁴ GOLDENSOHN 2007: 125.

⁷⁵ MELIN, JOHANSSON I HEDENBORG 1997: 243. Računa se da je kroz Švedsku prošlo 2 milijuna njemačkih vojnika koji su, prema švedsko-njemačkom sporazumu putovali nenaoružani (premda su Nijemci taj sporazum izigrali slanjem oružja posebnim vlakovima). U lipnju 1941. 18.000 naoružanih njemačkih vojnika švedskom je željeznicom prebačeno iz Norveške u Finsku. Na finskoj su bojišnici Nijemci ratovali protiv Sovjeta, pa je taj ustupak velik dio Švedana podržavao. Zahtjev za slanjem postrojba u pomoć Fincima protiv Sovjeta preko Švedske na početku toga rata uputili su i Saveznici, ali su ga Šveđani odbili. Da su dopustili, Saveznici bi se prije razvrgavanja nacističko-komunističkog saveza našli u sukobu s SSSR-om, a posljedice toga sukoba po daljnji tijek ratnih zbivanja vjerojatno bi bile goleme. Također, postojala je bojazan da bi Saveznici nakon uspostave trase prema Finskoj presjekli put za izvoz željeza iz rudnika na sjeveru Švedske prema Njemačkoj. Ta je bojazan, kasnije se pokazalo, bila opravdana jer su Saveznici upravo to planirali (vidi fusnotu u SHIRER 2011: 675). Da su taj plan proveli u djelo, Njemačka bi bila prisiljena povratiti ih vojno (o važnosti tih rudnika za nacističku Njemačku vidi dalje u tekstu).

⁷⁶ Pred početak Drugoga svjetskog rata, veće količine željezne rude vadile su Francuska, Rusija i SAD, no oni su ih i sami prerađivali, zbog čega je Švedska bila najveći izvoznik (JOESTEN 1938: 347-350).

⁷⁷ MELIN, JOHANSSON I HEDENBORG 1997: 243.

⁷⁸ SHIRER 2011: 674.

⁷⁹ O problematici zimskog transporta i ostalim okolnostima koje su dovele do njemačke akcije *Weseruebung* i okupacije Norveške vidi SHIRER 2011: 673-675.

Švedska je naciste i Saveznike opskrbljivala i drugim proizvodima važnima za vojnu industriju, poput kugličnih ležajeva, nužnih za proizvodnju zrakoplova i tenkova. Njih je proizvodila *Svenska Kullagerfabriken* (SKF), tvornica osnovana 1907. Nakon što su Saveznici koncem 1943. i početkom 1944. bombardirali njemačke tvornice kugličnih ležajeva, među kojima i *Schweinfurter Kugellagerwerke*, švedski se izvoz u Njemačku povećao. To je izazvalo oštre prosvjede među Saveznicima i pozive na bojkot toga švedskog poduzeća. Švedska je na to zatražila da u opsegu za koji smanji isporuke kugličnih ležajeva Njemačkoj, Saveznici povećaju svoje narudžbe.⁸⁰ Švedskim diplomatima koji su u Budimpešti čekali dolazak Rusa ta je trgovina predstavljala golemu brigu. Odahnuli su tek kad je izvoz iz Švedske prekinut sredinom listopada 1944., no tvrtka kći SKF-a u Mađarskoj svoje je zalihe kugličnih ležajeva nastavila prodavati Njemačkoj.⁸¹

Švedsko-njemačka suradnja iz vremena Drugoga svjetskog rata koja je privukla osobito veliku pozornost javnosti i koja je do danas ostala predmetom različitih tumačenja odnosi se na takozvanu američku " aferu Bosch" (*Boschaffären*). Godine 1939. švedska banka Stockholms Enskilda Bank (SEB, kasnije *Skandinaviska enskilda banken*) kupila je osam poduzeća njemačkog koncerna Bosch u neutralnim državama, te postala većinski vlasnik društva *American Bosch Corporation* (ABC) u Americi. Amerikancima je ta transakcija odmah postala sumnjiva jer je sve ukazivalo da je SEB služio kao paravan (švedski *bulvan*) iza kojeg se skrivao isti stari njemački vlasnik. S obzirom na važnost Boschovih proizvoda u vojnoj tehnologiji i industriji Amerikanci su prosvjedovali protiv toga preuzimanja, a nakon uključivanja u rat 1941. konfiscirali su dionice koncerna kao neprijateljsku imovinu. Oduzimanju su prethodili mnogi pravni postupci tijekom kojih su predstavnici SEB-a dokazivali kako Njemačka više nema udjela ni interesa u poduzeću. Jedan od glavnih odvjetnika kuće koja je zastupala SEB u SAD-u bio je John Foster Dulles,⁸² budući američki ministar vanjskih poslova (1953.-1959.) i brat Allena Dullesa, šefa CIA-e 1953.-1961. Švedska vlada je na zahtjev službeno potvrdila kako je ABC švedsko poduzeće, a jedan od potpisnika te potvrde bio je Dag Hammarskjöld, guverner Švedske narodne banke (*Riksbank*), a poslije ministar u socijaldemokratskoj vladi premijera Tage Erlander⁸³ te glavni tajnik UN-a.

No potvrda, kao ni službena švedska verzija, nisu odražavali punu istinu odnosa tvrtke Bosch i SEB-a. Švedski ekonomist i povjesničar Ulf Olsson posvetio je

⁸⁰ NILSON 1998: 81. Neki autori tvrde da savezničko bombardiranje njemačkih tvornica nije polučilo željeni učinak, te da su Nijemci obnovili proizvodnju "na najmanje istu razinu kao i ranije", a Amerikanci su za svoj neuspjeh optužili švedski izvoz (FRITZ, KARLSSON, KARLSSON *et al.* 2006: 29).

⁸¹ CARLBERG 2012: 342.

⁸² OLSSON 1998: 13.

⁸³ Hammarskjöld je blisko surađivao sa socijaldemokratima, ali nikad nije postao formalni član partije.

dio svoje opsežne biografije Marcusa Wallenberga tumačenju konteksta i sadržaja slučaja *Boschaffären*.⁸⁴ Njegov tekst, premda je plod znanstvenog rada i daje načelno cjelovit prikaz zbivanja, otkriva osjetljivost te teme i oprez s kojim se švedski autori i danas odnose prema njoj. Olsson otvara njezinu analizu ukazujući kako su Amerikanci u Prvom svjetskom ratu konfiscirali Boschove tvornice u Americi, zaplijenili (*erövrade*⁸⁵) patente i kasnije njima konkurirali matičnoj kompaniji. Zabrinut za sličan rasplet i koncem 1930-ih, Bosch je potražio tvrtku iz neutralne države kojoj će nominalno prodati dionice u Americi, ali uz obvezu da središnjica u Njemačkoj i dalje upravlja poslovanjem. Prvi izbor bila je jedna nizozemska tvrtka, no ona je 1939. propala, nakon čega je posao preuzeo SEB. Olsson djelovanje nizozemske tvrtke naziva *bulvankonstruktion* (paravanska poslovna konstrukcija), ali tu riječ ne koristi za švedsko razdoblje poslovanja, koje u biti nije bilo odveć različito.⁸⁶

Zarativši s Njemačkom, Amerikanci su zaplijenili dionice Boscha, usprkos jamstvima vlasnika SEB-a i švedskih vlasti da je SEB njihov stvarni i jedini vlasnik. Da su ih Šveđani tim jamstvima obmanjivali, Amerikanci su pretpostavljali, no dokaz se pojavio tek nakon rata u Europi, u ljeto 1945. Amerikanci su tada u Stuttgartu otkrili tajnu Boschovu pismohranu u kojoj se nalazila i dokumentacija vezana za dogovorenu prodaju dionica Šveđanima, iz koje je bilo vidljivo da je SEB doista bio samo paravan za njemačkog vlasnika. Zbog tog su otkrića u sljedećih nekoliko godina SEB, *Riksbanken*, te švedska poduzeća bili u opasnosti od gubitka licencije za poslovanje u svim savezničkim državama. Najizloženija kritici bila je obitelj Wallenberg i SEB, koji su višegodišnje sudske i političke sporove okončali nepovoljnom nagodbom s Amerikancima 1950. Olsson zaključuje kako je epilog *Boschaffären* bio ne samo materijalni gubitak SEB banke, nego i gubitak reputacije njezinih vlasnika u inozemstvu i u Švedskoj.⁸⁷ Autor u tekstu implicira da je švedska vlada još 1942. bila svjesna da je potvrda tada potpisana bila neistinita,⁸⁸ no ne otvara temu koja se u tom kontekstu nameće: pitanje ugleda švedske

⁸⁴ OLSSON 2000: 235-253. Tijekom ovoga istraživanja pregledao sam više Olssonovih tekstova o ovoj temi i dojam je da on na trenutke oprezno i vješto balansira između znanstvenosti i apologetike postupanja SEB-a i M. Wallenberga.

⁸⁵ Ovo je vrlo neprikladna riječ za opisivanje zapljene neprijateljske imovine na svom teritoriju. Prikladna švedska riječ za konfiskaciju bila bi *beslagta* ili *beslagtaga*. Glagol *erövra* (u tekstu u prošlom vremenu) znači *zauzeti, osvojiti* (primjerice neprijateljski teritorij) ili *uzeti kao plijen (ta som byte)* i njime se ovdje implicira otimačina, skoro pljačka, kojoj je njemački poduzetnik bio izvrgnut prije te je sad s pravom strahovao od ponavljanja istog djela.

⁸⁶ OLSSON 2000: 236.

⁸⁷ OLSSON 2000: 253.

⁸⁸ Novi švedski ministar vanjskih poslova Östen Undén nakon otkrića Boschove pismohrane odbio se založiti za vlasnike banke kako su to učinili švedski dužnosnici 1942.; bankari su se "ovaj put" morali snalaziti sami (OLSSON 2000: 248). Nilson tvrdi da je premijer Per Albin Hanson znao za dogovor Jacoba Wallenberga i uprave Boscha (NILSON 2007: 147).

države pa i osobnog integriteta samoga Daga Hammarskjölda, kasnijega glavnog tajnika UN-a (1953.-1961.) posthumno odlikovana Nobelovom nagradom za mir.

Nadalje, SEB je sudjelovao u financiranju poslovanja poduzeća Hydro u već okupiranoj Norveškoj, koje je Nijemce opskrbljivalo, između ostaloga, aluminijem za izradu zrakoplova, molibdenom te teškom vodom koju su Nijemci rabili u pokušaju izrade atomske bombe. Za tu proizvodnju osnovana je tvrtka Nordisk Lettmetal kao trećinski vlasnik Hydra, uz njemačku državu i njemačko poduzeće IG Farben (koje je imalo patent na proizvodnju pesticida Zyklon-B korištena u plinskim komorama). Norveška vlada u egzilu Nordisk Lettmetal je vidjela kao dio njemačke ratne industrije, a kredite švedskog SEB-a kao potporu toj industriji.⁸⁹ Zbog švedskoga izvoza i financiranja njemačke ratne industrije, Švedska je kasnije katkad optuživana da je svojim djelovanjem pridonijela duljem trajanju rata, kao i duljem trajanju Holokausta i većem broju žrtava.⁹⁰ S velikom se razinom sigurnosti može ustvrditi da bi njemačka vojna mašinerija tijekom čitavog rata, a osobito nakon 1943., bez švedsko-njemačke trgovinske razmjene bila značajno manje učinkovita.

Vlasnici SEB-a te udjela u SKF-u i u industriji željeza bio je nitko drugi doli članovi obitelji Wallenberg. Obiteljsko poslovanje vodila su braća Jacob (1892.-1980.) i Marcus mlađi (1899.-1982.). Njihov je otac bio ranije spomenuti Marcus Wallenberg stariji, brat Raoulova djeda Gustafa. Opseg suradnje obitelji Wallenberg i drugih švedskih gospodarstvenika s Nijemcima, koja bi bila nemoguća bez podrške švedske Vlade nacionalnog jedinstva pod vodstvom socijaldemokrata Pera Albina Hanssona, bio je toliki da bi se mogla sročiti kvalitetno potkrijepljena optužba za ratno profiterstvo.⁹¹ Neki su autori s pravom postavili pitanje može li se Raoulov nestanak u bezdanu sovjetskih tamnica povezati s njihovim revanšizmom?⁹² Tisuće vojnika Crvene armije izginulo je od oružja proizvedena na švedskim sirovinama i ratnoj opremi. Braća Wallenberg usto su tijekom ratnih godina bili djelatni i u vođenju švedske vanjske politike. Marcus je bio zadužen za

⁸⁹ FRITZ, KARLSSON, KARLSSON *et al.* 2006: 99-105.

⁹⁰ FRITZ, KARLSSON, KARLSSON *et al.* 2006: 7. Nilson navodi kako bi prema procjeni Williama Shirera, bez Švedske kao neutralne države, rat možda trajao i do dvije godine kraće (NILSON 2007: 70). Ovu Shirerovu procjenu nisam uspio verificirati jer većinu njegovih knjiga, primjerice *The Challenge of Scandinavia*, nisam uspio pronaći. U Shirerovoj knjizi ovdje citiranoj, koja je njegovo najglasovitije djelo prevedeno i na hrvatski (*Uspon i pad Trećeg reicha*, Znanje, Zagreb, 1977.), ta se pretpostavka ne navodi.

⁹¹ Robna razmjena između Njemačke i Švedske nije se odnosila samo na švedski izvoz. Godine 1941. skoro 70% švedskog uvoza potjecalo je iz Njemačke (NILSON 2007: 146).

⁹² Vidi CARLBERG 2012: 342. U SOU 2003:18 navedena je ruska primjedba da "Obitelj Wallenberg nije blagonaklona prema Sovjetskom Savezu", no autori zaključuju i kako se ne može potvrditi da je sovjetska strana u toj ranoj fazi povezivala Raoula s ostalim članovima obitelji (ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 217). Na drugom pak mjestu napominje se kako je upravo u vrijeme Raoulova uhićenja obitelj Wallenberg sudjelovala u pregovaranju o trgovinskim kreditima SSSR-u (str. 472).

kontakte i pregovore s Britancima i Francuzima a Jacob za diplomatske odnose s Nijemcima.⁹³ Jedan od Jacobovih najvažnijih kontakta u vrhu SS-a bio je Walter Schellenberg, blizak suradnik Heinricha Himmlera. Marcus i Jacob Wallenberg surađivali su i s Hjalmarom Schachtom, predsjednikom *Reichsbanke* do 1939., a potom ministrom bez portfelja u nacističkoj vladi do 1943. Ulf Olsson u biografiji Marcusa Wallenberga navodi da su poznanstvo i suradnja braće Wallenberg i Schachta prethodili vremenu nacizma, da “Schacht nije pripadao užim nacističkim krugovima,” te da je nakon atentata na Hitlera 1944. zatočen u “koncentracijski logor”.⁹⁴ No ovo su poluistiniti fragmenti Schachtove biografije. Schacht je od kolovoza 1934. obnašao dužnost njemačkog ministra financija, a među Nijemcima je postojalo mišljenje kako se nacizam uopće ne bi mogao razviti bez njegove iznimne stručnosti kojom je Njemačku postavio na stabilne financijske temelje.⁹⁵ Schacht je nakon rata izveden pred sud u Nürnbergskom procesu i optužen za ratni zločin – što Olsson niti ne spominje – ali ga je sud oslobodio.

Švedska suradnja s nacističkom Njemačkom ima i drugu stranu. Njome je bio povećan utjecaj Švedske u Njemačkoj pa time i njezina učinkovitost u intervencijama u korist progonjenih ili zatočenih osoba za koje se država zauzela. Njemačka ovisnost o švedskim proizvodima a kasnije i potreba da se održi politički *status quo* s neutralnim sjevernim susjedom predstavljala je čimbenik uspjeha mnogih švedskih projekata spašavanja europskih Židova, a potkraj rata i drugih žrtava nacizma. Raoul Wallenberg je, primjerice, mađarskim nacističkim činovnicima u nekoliko navrata prijetio prosvjedom samoga švedskog kralja na njihov rad, što je redovito polučivalo uspjeh. Sami Mađari nisu odveć marili za mađarsko-švedske odnose, no mogućnost da njihova nekooperativnost ugrozi njemačke interese predstavljala je rizik koji nisu bili spremni preuzeti, a što je Wallenberg znao iskoristiti. Bliskost Jacoba Wallenberga i Schellenberga za Raoula je u jesen 1944. predstavljala određeni čimbenik sigurnosti jer se Jacob u to najkritičnije vrijeme kod njemačkog dužnosnika zauzimao za njegovu zaštitu.⁹⁶

Švedsko postupanje po pitanju europskih izbjeglica, posebice Židova, bilo je vrlo neobično. Djelatnici i diplomati UD-a su tijekom 1930-ih bili među najdjelatnijim zagovornicima ograničenja židovskoga prekograničnog kretanja. Švedske državne granice bile su čvrsto zatvorene za izbjeglice, uključujući i Židove kojima bi ulazak u neutralnu državu značio spas od progona i deportacija u logore. Koncem 1930-ih UD je od njemačkih vlasti tražio obilježavanje putovnica Židova, kako bi se ograničio ulazak židovskih izbjeglica u Švedsku bez uvođenja viza za sve

⁹³ CARLBERG 2012: 161. Marcus je nakon rata brata Jacoba optužio da je odgovoran za dogovore s Nijemcima glede zakulisnog poslovanja SEB-a i ABC-a.

⁹⁴ OLSSON 2000: 230-231.

⁹⁵ GOLDENSOHN 2007: 220.

⁹⁶ CARLBERG 2012: 481.

njemačke građane. Slične je mjere tražila i Švicarska. Zbog tih zahtjeva na putne isprave njemačkih Židova stavljan je pečat s velikim "J".⁹⁷ No nakon početka rata, isti državni službenici i dužnosnici koji su kreirali i provodili tu rasističku politiku, potpuno su promijenili stav i postupanje.⁹⁸ Do konca rata oko 185.000 ljudi našlo je utočište u Švedskoj.⁹⁹ Opsežno istraživanje o toj, do sredine 1990-ih rijetko obrađivanoj temi, napravio je profesor Paul A. Levine sa Sveučilišta u Uppsali, te rezultate do kojih je došao pretraživanjem pismohrane UD-a objavio u knjizi *From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938-1944*.¹⁰⁰

Znanstvena i službena istraživanja o švedskoj diplomaciji

Levineov uradak pojavio se skoro istodobno s više drugih istraživanja istoga razdoblja švedske povijesti. Naime, opsežnija istraživanja o ulozi švedskih vlasti u Drugom svjetskom ratu, pa tako i o njihovu postupanju u slučaju Wallenberg, ozbiljnije su pokrenuta tek početkom 1990-ih.¹⁰¹ Poput Levineova, mnoga su sadržavala kritičke osvrte na postupanja tijela državne uprave (*myndigheter*) koja su bila moralno ili profesionalno upitna. Ideološki, pak, bila su konzistentna. Činjenica da je državnim aparatom u to vrijeme dominirala socijaldemokratska stranka, kao i to da je do ozbiljnijeg pomaka u volji da se prione istraživanju njihova rada i da se otvore pismohrane UD-a došlo u vrijeme smjene vlasti i tijekom vladavine građanske koalicije premijera Carla Bildta (1991.-1994.), skoro sigurno su povezive.¹⁰² Nije

⁹⁷ LEVINE 1998: 105. Švedski i švicarski zahtjevi o obilježavanju putovnica nisu bili koordinirani.

⁹⁸ LEVINE 1998: 63.

⁹⁹ Isto, str. 107.

¹⁰⁰ Knjiga predstavlja autorovu doktorsku disertaciju. Prvo je izdanje objavljeno 1996., a ovdje je korišteno drugo, doradeno, iz 1998.

¹⁰¹ Vidi FRITZ, KARLSSON, KARLSSON *et al.* 2006: 7, gdje autori tvrde da je švedsko postupanje u Drugom svjetskom ratu postalo zanimljivo u širem opsegu zbog povećanog zanimanja za progon Židova od strane njemačkih nacista. Ovo je teško održiva teza budući da su zanimanje za židovska stradanja i istraživanje Holokausta počeli još i prije završetka rata, što je vidljivo i iz ovoga članka. Puno značajniji čimbenik skoro sigurno predstavlja smjena vlasti s početka 1990-ih i susljedno otvaranje švedskog društva i institucija za istraživanja o temama koje su za socijaldemokratske vlasti bile neugodne. Drugi je primjer takve teme prisilna sterilizacija, o čemu vidi poglavlje 3. (*Samhällsingenjörerna*) u NILSON 1998: 48-68 i SJUNNESSON 2013: 65 gdje autor između ostaloga navodi tko je sve bio predmetom prisilne sterilizacije (skitnice, Romi, samohrane majke, mentalno zaostale i osobe s poremećajem u razvoju). U članku *Steriliseringarna ej följd av social ingenjörskonst* (<http://ltarkiv.lakartidningen.se/1998/temp/pda16874.pdf>, posjet 7.3.2014.) autor, primarius Patrik Persson, zastupa nešto drukčija stajališta.

¹⁰² Kako je ranije navedeno, socijaldemokratska stranka Švedskom je, uz manje prekide, vladala od 1932., a Bildtova je vlada prva koja je u švedskoj politici napravila korake koji su značajnije odstupali od socijaldemokratske, kako u odnosu prema Rusiji i drugim državama (podnošenje zahtjeva za članstvo u EU), tako i u domaćoj politici (privatizacija nekih javnih poduzeća, te osobito otvaranja radija i televizije za privatno tržište koje je u Švedskoj značajnije započelo tek 1991.).

zanemarivo ni to da je osobit napredak u istraživanju “slučaja Wallenberg” napravljen u vrijeme socijaldemokratskog premijera Görana Perssona (1996.-2006.), koji je slovio za prijatelja židovskog naroda i za čijeg je mandata švedsku službenu politiku obilježila manja razina propalestinskog aktivizma na međunarodnoj političkoj pozornici od uobičajene.¹⁰³ U to je vrijeme dovršen rad Švedsko-ruske radne skupine započet 1991.¹⁰⁴ te je osnovano Povjerenstvo UD-a¹⁰⁵ koji su obavili do tada najopsežnija službena istraživanja vezana za Wallenbergovu sudbinu. Autori toga izvješća podrobno su pregledali pismohrane i dojam je da su istražili sve što im je bilo dostupno i relevantno (što ne znači i da je sve relevantno bilo dostupno, na što se ukazuje u zaključku dokumenta). Također je dojam i da autori nisu imali zacrtanu tezu koju su željeli dokazati, nego je njihovo istraživanje bilo neovisno i nepristrano. Implicitni dokaz je to što se u njemu ne nudi odgovor ni na jedno ključno pitanje: zašto su Sovjeti zarobili Wallenberga, zašto je švedska bila neaktivna u njegovu traženju i u konačnici što se s njim zbilo. Čak i ondje gdje bi se mogla ponuditi relativno uvjerljiva pretpostavka, koja bi ako ništa drugo švedsku stranu umnogome oslobodila moguće odgovornosti za Wallenbergovu sudbinu, autori to nisu učinili jer je nisu mogli potkrijepiti kvalitetnim dokazom. Primjer je ranije iznošena pretpostavka da su Sovjeti oteli Wallenberga zato što je vidio dokumentaciju vezanu uz pokolj u Katynskoj šumi pohranjenu u Mađarskoj kreditnoj banci,¹⁰⁶ koju su autori odbacili.¹⁰⁷ Odbacili su i teoriju da je Wallenberg uhićen jer je raspolagao detaljima o Sporazumu Molotov-Ribbentrop a Sovjeti su se

¹⁰³ Persson je tijekom svojega premijerskog mandata pokazao neobično visoku razinu osjetljivosti za aktualiziranje pitanja vezanih uz istraživanje i obrazovanje švedske mladeži o židovskom stradanju tijekom Holokausta. Godine 1998. pokrenuo je projekt *Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research* (ITF) danas *International Holocaust Remembrance Alliance* (IHRA) (vidi www.holocaustremembrance.com). U uvodu spomenute studije citirana je i Perssonova izjava kako bi “energičnije i usredotočenije djelovanje tijekom 1940-ih možda dovelo do sretnijega ishoda za Raoula Wallenberga i njegovu obitelj” (ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 41). Da su pitanja vezana uz Židove za Perssona bila od posebnog značaja, vidljivo je i iz njegova odmaka od protuizraelskog stava koji je među lijevim strankama u Švedskoj bio veoma izražen nakon Šestodnevnog rata iz 1967. Mnoge partijske kolege s negodovanjem su gledali na njegov “proizraelski stav” (što je pretjerana optužba) te su ga optuživali da je “neznalica i pun predrasuda” (Evert Svensson: *Fact Finding-resor i österled* u BJERELD I CARMESUND 2008: 38). Svensson za te optužbe ne navodi argumente, a iz njegova je teksta razvidno da su one uvelike plod Svenssonovih ideoloških i protuizraelskih pristranosti.

¹⁰⁴ Radna skupina, izvorno nazvana *Sovjetsko-švedska*, osnovana je 1991., a nalazi su objavljeni deset godina kasnije u izvješću *Raoul Wallenberg: Report of the Swedish-Russian Working Group*.

¹⁰⁵ Povjerenstvo UD-a osnovano je Odlukom Vlade od 18. listopada 2001., a nalaze je 2003. objavilo u ovdje dosta citiranom izvješću *Ett diplomatiskt misslyckande: fallet Raoul Wallenberg och den svenska utrikesledningen. Statens offentliga utredningar* (SOU) 2003:18.

¹⁰⁶ UNGVÁRY 2003: 281.

¹⁰⁷ ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 574.

bojali da ih ne otkrije Saveznicima.¹⁰⁸ Pretpostavka za koju je u izvješću, na temelju arhivske građe, ostavljeno najviše prostora je ta da su Sovjeti Wallenberga smatrali obavještajcem.¹⁰⁹ Per Anger je također smatrao da su Sovjeti zarobili Wallenberga kao stranog obavještajca jer “naprosto nisu mogli pojmiti da bi švedski diplomat riskirajući vlastiti život dragovoljno ostao u ratom pogođenom mjestu „samo“ zato da bi spašavao Židove”.¹¹⁰ Ime sovjetske službe *Smersj*, objasnili su autori, znači “smrt špijunima”¹¹¹ pa je upravo to bila njihova djelatnost. Učinkovitost službe mjerila se brojem otkrivenih špijuna, a njezini su ih agenti vidjeli posvuda.¹¹² Ne čudi da su ih vidjeli i u osoblju švedskoga poslanstva, za koje su Sovjeti prema brojnim izvorima držali da radi protiv njihovih interesa. No s druge strane, Sovjeti su i druga veleposlanstva smatrali žarištima obavještajnih aktivnosti; i drugi su diplomati – među kojima i švedski – bili privedeni, ispitani, a potom pušteni.¹¹³ U zaključku izvješća SOU 2013:18 piše kako se usprkos svim pogrješkama koje je švedska strana počinila, ne može nedvojbeno ustvrditi da bi ikakvo njezino drukčije postupanje polučilo Wallenbergovo oslobađanje. Odgovornost za Wallenbergovu sudbinu leži na sovjetskom, a od 1991. na ruskom državnom vodstvu. Izvješće završava riječima: “Prema ovoj istrazi manje je vjerojatno da su svi relevantni podatci o Raoulu Wallenbergu iz pismohrana bivšega SSSR-a doista objavljeni. Švedsko-ruska radna skupina uspjela je postići velik napredak u potrazi za istinom, no preostaje još puno posla za obaviti”.¹¹⁴

Švedska strana u tim službenim izvješćima nije sasvim abolirana od odgovornosti. Ta se odgovornost ponajprije traži od UD-a, a pod upit ili kritiku stavlja se postupanje diplomatskog osoblja i nekih visokih državnih dužnosnika. No jedan aspekt ne samo da je ostao nedorečen, nego je jedva uzet u obzir, usprkos njegovoj

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Vidi primjerice Bergovu promemoriju prema kojoj su Sovjeti njega i Wallenberga smatrali njemačkim špijunima u ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 289, 323, 328, 338 itd. Autori spominju i mogućnost sovjetske nepovjerljivosti prema Wallenbergu zbog optužbi o davanju švedskih zaštitnih putovnica mađarskim nacistima (str. 541). Anger također smatra da su neki nacisti uhvaćeni s tim zaštitnim putovnicama koje su se prodavale na crnom tržištu (ANGER 1992: 59). Tage Erlander pak u intervjuu iz 1980. navodi da su Šveđani tek kasnije počeli shvaćati da su Sovjeti Wallenberga smatrali “nekom vrstom američkog špijuna” (ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 561).

¹¹⁰ ANGER 1992: 58.

¹¹¹ Ruski: СМЕРЬ, Смерть шпионам.

¹¹² ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 326.

¹¹³ Vidi ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 470-471. Osobito je zanimljiva sudbina nekih Šveđana, te švicarskih diplomata Haralda Felleri i Maxa Meiera, koji su pod sličnim okolnostima kao i Wallenberg bili uhićeni i zatočeni u Sovjetskom Savezu, ali su kasnije pušteni. Autori izvješća SOU 2003:18 smatraju da su ti slučajevi trebali potaknuti švedskog ministra vanjskih poslova na angažiranje oko Wallenbergova pronalaska (str. 607).

¹¹⁴ ELIASSON, GERNER, JÖNSSON *et al.* 2003: 618-619.

neupitnoj relevantnosti. On se odnosi na odgovornost švedske socijaldemokratske partije – čije su političke odluke i kalkulacije određivale način postupanja UD-a – za Wallenbergovu sudbinu.

Umjesto zaključka: životopis bez epiloga

Guy von Dardel bio je opsjednut traženjem nestaloga polubrata; toliko da je ljude dijelio na one koji su za i one su protiv Raoula. Kriterij te prosudbe bila je razina njihove voljnosti i predanosti potrazi za njim. UD i širu obitelj Wallenberg svrstavao je u ove potonje.¹¹⁵ Premda se njegovu pristupu “slučaju Wallenberg” može pripisati golema emocionalna pristranost i subjektivnost, ona ne umanjuje nužno vjerojatnost točnosti njegove percepcije. Postupanje kako UD-a tako i većine utjecajnih članova dinastije Wallenberg doista je teško razumjeti. Pa ipak, objašnjenje Raoulova nestanka nesposobnošću i strahom diplomatskog osoblja i dužnosnika UD-a meni se čini teško prihvatljivim, osobito kao jedini ili dominantni čimbenik. Promatranjem šire uloge i postupanja švedske diplomacije nakon 1942. takva se pretpostavka može ozbiljno staviti pod upit. Isti je, naime, diplomatski aparat koji je navodno napravio propuste uslijed kojih se Raoulu zametnuo trag, tijekom rata pokazao tako impresivnu učinkovitost u pronalaženju i spašavanju Židova i drugih nacističkih žrtava da je nagli pad njihove djelotvornosti, i to baš kad se radilo o njihovu kolegi, nelogičan. Švedski je diplomatski sustav u posljednje tri godine rata stekao zavidnu vještinu pregovaranja i kreativnost u pronalaženju traženih osoba. Tome treba pridodati i činjenicu da se švedska diplomacija, osobito u prvo vrijeme svoga aktivizma u spašavanju europskih Židova, oduprla strahu od invazije Njemačke, čije su postrojbe krstarile zemljom. Zašto se iste vještine i kreativnost nisu primijenili i u potrazi za Wallenbergom? Zašto bi se švedska diplomacija više plašila sovjetske moći nego što se plašila nacističke? Razlika između germanske i ruske birokracije mogla bi se učiniti kao argument u prilog tezi da švedski diplomati i birokrati na ruskoj strani u Wallenbergovu slučaju nisu imali primjerena suradnika. To je kvalitetan argument pretpostavimo li da je birokratsko postupanje u interakciji s nacističkim državnim aparatom bilo jedini čimbenik švedske humanitarne učinkovitosti. Premda je ono često bilo okvir unutar kojega su se odvijali procesi pronalaženja i spašavanja ljudi, sami su procesi bili složeniji; oni su uključivali pogodbe, ustupke, manipulacije, podmićivanja, ucjene, prijetnje i druge vrste intervencija na koje ruski mentalitet i sovjetski sustav nisu bili ništa manje obiknuti od njemačkoga i nacističkog; dapače. U tom se kontekstu pojavljuje i drugo intrigantno pitanje vezano za Wallenbergov nestanak, a to je zašto

¹¹⁵ CARLBERG 2012: 658.

se članovi dinastije Wallenberg nisu angažirali na pronalasku nestaloga rođaka u opsegu koji su im utjecaj i bogatstvo omogućavali? S iznimkom najuže rodbine – majke Maj, poočima Fredrika, te polusestre Nine Lagergren i polubrata Guya von Dardela – nitko od članova dinastije nije ostao poznat po većem trudu oko Raoulova pronalaska. Istina, poglavari dinastije, osobito Marcus Wallenberg, prvih pet godina nakon rata bili su zauzeti objašnjavanjem uloge SEB-a u čuvanju njemačkih gospodarskih interesa u savezničkim državama, no to ne znači da potragu za nestalim rođakom nisu mogli delegirati. Štoviše, logično je pretpostaviti kako bi svraćanje pozornosti na Raoula Wallenberga pomoglo oporavku njihova poslovnoga i društvenog ugleda. Dakako, s iznimkom mogućnosti da je Raoulovo uhićenje makar i neizravno bilo posljedica njihove kolaboracije s nacistima u nekim aspektima ili razmjerima koji (tada) nisu bili poznati. No, s druge strane, u tom bi slučaju Sovjeti imali relativno prihvatljivo objašnjenje svojega postupka, te bi mogli polučiti nemali propagandni uspjeh optužbom o kapitalističko-nacističkoj suradnji, čak i objavljivanjem svoje cjelovite uloge u Wallenbergovoj otmici i možebitnoj smrti. Takav rasplet pak ne bi odgovarao švedskim vlastima, jer je taj “kapitalizam” bio socijaldemokratski. Opsežne i kvalitetne studije koje su se počele pojavljivati zadnjih desetljeća objašnjavaju mnoge do sada nejasne postupke pojedinih aktera i procese u švedsko-sovjetskim diplomatskim odnosima, no na ključno pitanje “zašto” prihvatljiv i logičan odgovor do sada se nije pojavio. To je jedan od razloga zbog kojega se oko Wallenbergove sudbine i danas pojavljuju teorije zavjere i obavještajnih spletki, a davno nastali mitovi i neprovjerene priče ne gube na privlačnosti. Primjer predstavlja uvodno svjedočanstvo iz ovoga članka uzeto iz publikacije objavljene povodom stogodišnjice Wallenbergova rođenja. Trinaestogodišnju Luciu Laragione s budimpeštanskog kolodvora nije mogao spasiti Raoul Wallenberg “dok se pokazivalo travanjko sunce” jer je on u Mađarsku u svojstvu diplomata stigao četiri mjeseca nakon travnja. Kao povjesničaru, dakako, ni teorije zavjere ni mitovi nisu mi odveć zanimljivi kao građa, no čini se da su oni u ovom predmetu odigrali važnu ulogu. Naime, umnogome zbog njih za Wallenbergovu se sudbinu s vremenom zainteresirao dovoljno velik broj ljudi da bi se “slučaj Wallenberg” aktualizirao te je postalo nužno prionuti ozbiljnijem prekopavanju po do tada zatvorenim pismohranama UD-a i sovjetskih sigurnosnih službi.¹¹⁶ Ako se ranije nije pristupilo kvalitetnijem službenom istraživanju zbog nečijeg nemara i aljkavosti – a švedska riječ *slarv* nipošto nije prva asocijacija pri pomisli

¹¹⁶ Svjedočenja iseljenika iz SSSR-a koji su tijekom boravka u sovjetskom zatočeništvu navodno upoznali Wallenberga izravno su utjecala na aktualizaciju potrage za njim. Među tim svjedočenjima, koja su se s vremenom pokazala lažnima, izdvaja se ono Abrahama Kalinskog koje je potaknulo Wiesenthala, američku administraciju i medije pa i samu švedsku diplomatsku notu od 3. siječnja 1979. (vidi CARLBERG 2012: 650-654).

na švedsku administraciju od vremena kad su joj temelje udarili Gustav Vasa i Axel Oxenstierna¹¹⁷ – onda nam zapravo preostaje samo jedna alternativa: švedska država svjesno i ciljano nije tražila svojega nestalog diplomata. I u izvješću Švedsko-ruske radne skupine i u Povjerenstvu UD-a često se postavlja pitanje zašto veleposlanici u Moskvi, kao i švedski ministri vanjskih poslova, osobito Östen Undén koji je tu dužnost obnašao 1945.-1962., nisu iskoristili brojne prigode i od sovjetskih kolega ili dužnosnika tražili informacije o Wallenbergu. Undén se može argumentirano prozvati kao najodgovornija osoba za švedsku pasivnost tijekom prvih i najvažnijih godina Raoulova nestanka, jer ne samo da je bio ministar vanjskih poslova, nego i “neosporni lider švedske vanjske politike”.¹¹⁸ Njegovo žestoko zagovaranje politike neutralnosti, odbacivanje pridruživanja NATO-savezu i podilaženje Sovjetima bilo je na stalnom udaru kritike oporbe.¹¹⁹ Za jednoga člana najmoćnije švedske kapitalističke obitelji, ovisnost o zalaganju Östena Undéna za izbjavljenje iz komunističkog zatočeništva vjerojatno je bila vrlo nesretna okolnost. Puno toga ukazuje kako njegovo podilaženje Sovjetima nije bilo uvjetovano samo bojaznima od invazije moćnoga istočnog susjeda, nego i osjećajem ideološke bliskosti s njime. Undénovo nazivanje Zapada “takozvanim slobodnim svijetom” ili insinuacije da je Amerika Šveđanima strana isto koliko i Rusija¹²⁰ otkrivaju neočekivana ideološka stajališta za ministra vanjskih poslova jedne zapadnoeuropske demokratske države. Undénov karizmatični i radikalniji¹²¹ nasljednik Olof Palme, koji je na čelu socijaldemokratske partije bio od 1969. do 1986., od čega kao premijer 1969.-1976 i 1982.-1986., ideološki je bio još dalje od zavađanja s moskovskim komunističkim režimom radi davno nestalog diplomata.

¹¹⁷ Švedski kralj Gustav Vasa (1523.-1560.) utemeljio je modernu švedsku državu, a njegovo stupanje na prijestol 6. lipnja 1523. danas se obilježava kao švedski Dan državnosti. Kancelar Axel Oxenstierna (1583.-1654.) smatra se utemeljiteljem švedskoga državnog aparata, no on je zapravo unaprijedio procese birokratizacije države koje je Gustav Vasa započeo. Za švedsku je državu zanimljivo da je, u odnosu na većinu drugih zapadnoeuropskih država, vrlo rano počela graditi učinkovit i centraliziran državni aparat koji je zadirao u mnoga područja života pojedinca i zajednice, dok su istodobno postignuća Šveđana u umjetnosti i književnosti sve do modernog doba bila vrlo skromna.

¹¹⁸ TINGSTEN 1959: 474-485.

¹¹⁹ Švedska je zbog njegovanja “neutralnosti” bila suzdržana i prema europskim integracijama, te se u taj proces počela uključivati tek nakon pada SSSR-a (vidi MELIN, JOHANSSON I HEDENBORG 1997: 250 i NILSON 1998: 27).

¹²⁰ TINGSTEN 1959: 474-485.

¹²¹ Olof Palme je bio poznat kao oštar kritičar SAD-a te je 1972. američko bombardiranje Hanoja usporedio, između ostaloga, s nacističkim zločinima počinjenima u koncentracijskom logoru Treblinka (http://www.olofpalme.org/wp-content/dokument/721223a_hanoi_julen_1972.pdf, posjet 29.12.2013.). U vrijeme njegova premijerskog mandata primatelji obilne švedske razvojne pomoći bili su mnogi brutalni ljevičarski režimi i države poput Angole, Kube, Nikaragve, Mozambika te osobito Vijetnam.

Nakon izvješća Povjerenstva UD-a, švedska i ruska strana suglasile su se da se na slučaj Wallenberg gleda kao na predmet od povijesnoga, a ne političkog značaja. Predmet je time i službeno skinut s vanjskopolitičkoga dnevnog reda.¹²² Između 1945. i 2013. poraslo je znanje o postupcima mnogih aktera koji su na neki način utjecali na Wallenbergovu sudbinu, no sama sudbina ostala je jednako nepoznata i neriješena. U međunarodnim odnosima je između vremena njegova nestanka i danas, sedam desetljeća kasnije, došlo do goleme promjene čija se relevantnost za otkrivanje sudbine nestaloga diplomata ne može odbaciti kao beznačajna. SSSR ne samo da više ne postoji i da nema međunarodni utjecaj, nego nema ni imidž koji bi trebalo štititi. Mnogi dužnosnici i pripadnici javnih i tajnih službi propaloga komunističkog imperija – među kojima je i Vladimir Putin – još uvijek su, kao i u drugim državama bivšega komunističkog svijeta koje nisu provele lustraciju, utjecajni i drže poluge vlasti te vjerojatno ne žele da se režim kojem su nekoć služili opisuje Reaganovom glasovitom sintagmom kao “imperij zla”. Pa ipak, kakav god bio njihov ideološki ili sentimentalni stav glede SSSR-a, njihov je današnji politički prioritet sigurno pragmatičniji od retroaktivnog uljepšavanja imidža propale velesile, čiji su mnogobrojni zločini općepoznati. Jedan zločin više ili manje, i to još ako je iz doba Staljinove vladavine, teško da bi išta bitnoga u njemu promijenio. Država, pak, čiji ideološki utjecaj u svijetu od 1945. do danas bez prestanka jača jest Kraljevina Švedska. Švedski je ugled nakon Drugoga svjetskog rata sustavno rastao, a zemlja je stvarala imidž nositeljice glasa humanosti, mirotvorstva i nenasilja,¹²³ glasa skladnoga i nenatjecateljskog napretka svih društvenih slojeva istovremeno, socijalne pravednosti, progresivnih vrijednosti, tolerancije te otvorenosti za avangardne ideje. Švedska je i glas humanog etatizma u kojem država nikad ne primjenjuje represiju prema svojim građanima jer su oni njezini dragovoljno pokorni podanici koji vjeruju da država postoji za njih i zbog njih, a potom i da supranacionalne organizacije osobito EU¹²⁴ i UN,¹²⁵ služe dobrobiti

¹²² CARLBERG 2012: 688-689.

¹²³ Herbert Tinsten, tada glavni urednik dnevnog lista *Dagens Nyheter* u članku iz 1959. obrušio se na švedsku samopercepciju i međunarodnu percepciju Švedana kao ljubitelja mira, te objašnjava da je švedska neutralnost bila proizvod političkih, zemljopisnih i drugih okolnosti a ne neke posebne švedske miroljubivosti (TINGSTEN 1959: 474-485).

¹²⁴ Švedska je tijekom predsjedavanja EU-om od 1. srpnja do 31. prosinca 2009. među svoja tri najvažnija cilja svrstala osnaživanje EU-a kao globalnog aktera (www.regeringen.se/sb/d/11151, posjet 29.8.2014.). U tom je kontekstu osobito mjesto, uz zalaganje za globalni “mir, razvoj, demokraciju i ljudska prava”, zauzelo pitanje globalnog zagrijavanja. Švedska se zauzimala za to da industrijski svijet smanji emisije štetnih plinova 25-40% do 2020. te 85-90% do 2050. u odnosu na emisije iz 1990. (www.regeringen.se/content/1/c6/12/88/60/09fd1e95.pdf, posjet 2.1.2014.), što ukazuje na ambiciju da se o pitanjima nacionalnih ekonomija odlučuje na inter-nacionalnoj razini.

¹²⁵ O stavu Švedana prema UN-u Nilson piše: “Sweden, which holds the United Nations in almost religious awe...” (NILSON 2007: 165). Bez implikacija značaja podatka za temu o kojoj je

čovječanstva.¹²⁶ Koncept izgradnje države koja će biti *folkhemmet*,¹²⁷ pojam koji je u širi švedski ideološki diskurs uveo Per Albin Hansson¹²⁸ koncem 1920-ih najbolje opisuje tu ambiciju koja je na nacionalnoj razini ostvarivana polako, promišljeno i dugoročno, kroz institucije obrazovanja,¹²⁹ pravosuđa i javnih medija pod državnim monopolom.¹³⁰ Od vremena Hammarskjöldova mandata na čelu UN-a, a osobito od konca 1960-ih Švedska se aktivno profilirala kao “savjest međunarodne zajednice”¹³¹; hrabri glas koji se diže za običnog čovjeka a protiv moćnih nečovječnih imperijalističkih sustava.¹³² Huntford navodi kako savjest među Šveđanima po-

ovdje riječ, valja spomenuti kako je kći Wallenbergove polusestre Nine Lagergren, Nane Maria Lagergren, supruga bivšega glavnog tajnika UN-a Kofija Annana.

¹²⁶ Čini se da je percepcija vlastita državnog aparata kao pozitivnoga i najvažnijega društvenog čimbenika (nasuprot primjerice obitelji, crkve, nevladinog sektora, privatnog poduzetništva itd.) povezana s pouzdanjem u političke i civilne međunarodne organizacije kao nositelje globalnog napretka i odgovornosti. Suprotan primjer Švedskoj predstavlja SAD, čiji su građani, načelno rezervirani prema uplitanju države u živote građana (aktualna debata o zdravstvenom osiguranju tzv. “Obamacare” primjer je te nepovjerljivosti), rezervirani i prema instituciji UN-a.

¹²⁷ Koncept *folkhemmeta* po kojem je Švedska poznata u svijetu posljednjih je godina u Švedskoj izvrnut reevaluaciji i kritici politologa i analitičara građanskoga (konzervativnog) uvjerenja. Ulf Nilson, primjerice, tvrdi sljedeće: “Folkhemmet blev en sluten anstalt.” To je igra riječi teško prevodiva sa švedskoga na hrvatski jezik, a znači otprilike da se dom za njegu i skrb (to jest švedski socijalni sustav, SCOBIE 2006: 67) prometnuo u umobolnicu zatvorenog tipa (NILSON 1998: 31). Supružnici Gunnar i Alva Myrdal, glavni nositelji *socijalnog inženjeringa* kroz sustav obrazovanja, željeli su preodgojiti naraštaje, što Sjunnesson opisuje riječima: “Umjesto vjernosti Bogu, kralju i domovini djecu je trebalo odgajati da budu odani znanosti, *folkhemmetu* i državi blagostanja” (SJUNNESSON 2013: 64.).

¹²⁸ Per Albin Hanson (1885.-1946.) bio je jedan od utemeljitelja švedske socijaldemokracije, obnašao je dužnost premijera od 1932. do 1946. (s kratkim prekidom između lipnja i rujna 1939.), dake tijekom čitavog trajanja Drugoga svjetskog rata.

¹²⁹ Švedski sustav obrazovanja dijelom je plod ambicije države da odgaja djecu, pri čemu se obiteljima pružala mogućnost cjelodnevnog boravka djece u predškolskim i školskim ustanovama. U posljednjih nekoliko desetljeća kao reakcija protiv toga, u švedskoj su osnovane stotine privatnih osnovnih i srednjih škola, koje su često povezane s vjerskim zajednicama, posebice kršćanskim. Usp. SJUNNESSON 2013: 64.

¹³⁰ U švedskoj je državni monopol na televiziju ukinut tek 1991. (privatna televizija TV3 počela je s emitiranjem 1987., ali iz Londona), dok je monopol na radio ukinut 1993. Vidi i CARLGRÉN 2006.

¹³¹ NILSON 1998: 49. Nilson navodi kako su Hjalmar Branting (1860.-1925.) prvi švedski socijaldemokratski premijer te njegov nasljednik Rickard Sandler (1884.-1964.), osobito kroz angažmane u Ligi naroda (oboju su obnašali i dužnost ministra vanjskih poslova), bili svesrdno predani ideji da su “male, neutralne državnice poput Švedske imale osobito važnu ulogu kao ‘savjest’ međunarodne zajednice; države malo svetije, malo prisebnije i pametnije od oznojenih država – uključujući velike sile! – koje vode ratove i ružno postupaju...”. Na drugom mjestu autor Švedsku opisuje kao “self-proclaimed referee in world affairs” (NILSON 2007: 87). Sjunnesson pak ironično opaža kako se u kontekstu Palmeova ljevičarskog i protuameričkog aktivizma na međunarodnoj pozornici “rodila jedna nova moralna velesila” (SJUNNESSON 2013: 87).

¹³² Socijalni inženjering koji je katkad poprimao značajke totalitarizma u procesu stvaranje moderne švedske države opisali su Ronald Huntford (HUNTFORD 1980.), Ulf Nilson (NILSON 1998. i 2007.) i Jan Sjunnesson (SJUNNESSON 2013.).

najprije znači “savjest prema svijetu”, a ne duhovni vodič koji usmjerava nečije osobne postupke; “savjest nije individualni nego kolektivni koncept.”¹³³ Švedska je usto s vremenom postala nositeljicom “tradicionalne uloge graditeljice mostova” (*traditionella rollen som brobyggare*) u sukobima diljem svijeta.¹³⁴ Otvaranje pitanja švedske gospodarske suradnje s Njemačkom u Drugom svjetskom ratu, a potom i sovjetskom podaništvu – dakle podilaženju najzloćudnijim ideologijama sveukupne ljudske povijesti, nacizmu i komunizmu – pod izlikom dosljednosti načelima neutralnosti, na Švedski bi međunarodni imidž djelovali veoma loše. A puno toga ukazuje kako bi svaki novi podatak o Wallenbergu aktualizirao barem jednu od te dvije teme; izgledno obje. Povjesničaru tako načelno ostaju tri moguće opcije za dovršetak Wallenbergova životopisa. Prva je da je Wallenberg doista netragom nestao u kakvu gulagu, a dokumentacija o njegovoj sudbini se zagubila u ruskim pismohranama. Druga je da je doživio propast SSSR-a te da je umro 1992. ili kasnije, što su Rusi zataškali jer bi ostavilo lošu sliku o njihovoj novoobnovljenoj državi. Treća je da Švedska do danas skriva ili barem aktivno izbjegava pronalaženje odgovora na misterij Wallenbergova nestanka i sudbine. Na pitanja koliki su izgledi da država sa sofisticiranim policijsko-administrativnim sustavom zametne dokumentaciju o jednome od najvažnijih stranih zatočenika u svojoj povijesti, kao i da Wallenberg u sovjetskom zatočeništvu dočeka deveto desetljeće života, logika nudi kvalitetan odgovor. Po pitanju treće alternative, kvalitetan odgovor ne nudi nitko, ali ga logika implicira, a demokratski svijet s pravom očekuje. Država čija je ambicija biti njegov uzor ne može si priuštiti da u najužem krugu najlogičnijih alternativa bude ona o njezinu proračunato letalnom i izdajničkom odnosu prema jednome od najvećih junaka i filantropa

¹³³ HUNTFORD 1980: 340. Ovo je zanimljivo opažanje koje se ipak ne može primijeniti na svako razdoblje moderne švedske povijesti i svaki dio švedskog društva. Huntfordova je knjiga prvenstveno kritička analiza švedske socijaldemokracije, pa u tom kontekstu treba razumjeti i navedene dijelove.

¹³⁴ PALME 1993: 10-11. Susanne Palme ovdje opisuje kako je Sten Andersson, švedski socijaldemokratski ministar vanjskih poslova 1985.-1991., nakon pobjede građanske (nesocijalističke) koalicije na izborima 1991. zamjerao predsjedniku Vlade Carlu Bildtu i novoj ministrici vanjskih poslova Margarethi af Ugglas pretjerano okretanje europskim pitanjima nauštrb angažmana na Bliskom istoku. Upravo Bliski istok je poligon na kojem je švedska “tiha diplomacija” polučila najviše uspjeha, ili bolje rečeno utjecaja. Kako se radi o “najkonfliktnijoj i najnestabilnijoj regiji na svijetu” (KASAPOVIĆ 2010: 9), švedski angažman državu je lansirao u neslućene visine diplomatskog utjecaja. Ovdje ipak valja zamijetiti kako je dio tog angažmana podrazumijevao susrete švedskih socijaldemokratskih dužnosnika s palestinskim teroristima. Olof Palme je, primjerice, bio prvi šef neke zapadne države koji se sastao s Jaserom Arafatom (1974. u Alžiru), zbog čega je bio izvrgnut velikoj kritici kako u Švedskoj tako i izvan nje (PALME 1993: 57). Usprkos kritici i PLO-ovu terorizmu, Palme je nastavio kontakte s Arafatom. Sten Andersson je pak koncem 1980-ih preuzeo ulogu glasnika između SAD-a i PLO-a. Potpisivanje sporazuma između Izraela i PLO-a te Izraela i Jordana početkom 1990-ih dijelom je plod i švedskih diplomatskih aktivnosti.

svoje i svjetske povijesti, bez obzira na razloge. Wallenbergovo junaštvo skupa s misterijem sudbine već su od njega stvorili mit; taj je mit posljednjih desetljeća rastao i izgledno je da će rasti i dalje. Ako se tko nadao da će vrijeme izbljedjeti Wallenbergovu sliku i važnost, a da će zanimanje javnosti za njega splasnuti, do sada je bio u krivu. Obilježavanje stogodišnjice njegovog rođenja potaknulo je ne samo novo zanimanje i povjesničara i javnosti, nego i aktualiziralo promišljanja o razlozima inertnosti švedske države u traganju za njim. S vremenom bi misterij Wallenbergove sudbine, isprepleten s indikacijama, pretpostavkama, mitovima i nagađanjima, za švedski međunarodni ugled mogao postati štetniji od iznošenja na vidjelo skoro bilo kakvih činjenica.

Bibliografija

- ANGER, Per. 1992. Varför ryssarna tog Raoul Wallenberg. *Svensk tidskrift* 79: 58-60.
- BERG, Lars G. 1983. *Boken som försvann: vad hände i Budapest*. Arboga: Textab förlag.
- BJERELD, Ulf, Ulf CARMESUND (ur.). 2008. *Israel och Palestina: 60 år i våra röda hjärtan*. Stockholm: Hjalmarson & Högberg Bokförlag.
- CARLBERG, Ingrid. 2012. "Det står ett rum här och väntar på dig..." *Berättelsen om Raoul Wallenberg*. Stockholm: Norstedts.
- CARLGREN, Anders. 2006. *I statens och partiets tjänst: Svensk public service under 80 år*. Stockholm: NMI och Anders Carlgren.
- CUKIER, Andrea, Daniela BAJAR, Denise CARLIN (ur.). 2012. *We Were There: A Collection of Firsthand Testimonies About Raoul Wallenberg Saving People in Budapest*. New York: The International Raoul Wallenberg Foundation.
- ELIASSON, Ingemar, Kristian GERNER, Christer JÖNSSON et al. (ur.). 2003. *Ett diplomatiskt misslyckande: fallet Raoul Wallenberg och den svenska utrikesledningen*. Statens offentliga utredningar (SOU) 2003:18. Stockholm: Utrikesdepartementet.
- FRIEDLÄNDER, Saul. 2009. *Nazi Germany and the Jews, 1933-1945: Abridged Edition*. London: HarperCollins Publishers.
- FRITZ, Martin, Birgit KARLSSON, Ingela KARLSSON et al. 2006. *En (o)moralisk handel? Sveriges ekonomiska relationer med Nazityskland*. Stockholm: Forum för levande historia.
- GOLDENSOHN, Leon. 2007. *The Nuremberg Interviews: Conversations with the Defendants and Witnesses*. London: Pimlico.
- GOLDHAGEN, Daniel Jonah. 1999. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. London: Abacus.
- HAVEL, Boris. 2012. Raoul Wallenberg: najveći diplomatski junak i misterij 20. stoljeća. *Ruah hadaša* god. V, br. 20: 16-20.
- HAVEL, Boris. 2013. Kršćanski cionizam: nastanak i razvoj neočekivanoga političko-religijskog fenomena. *Politička misao* 50/1: 129-154.

- HUNTFORD, Roland. 1980. *The New Totalitarians*. Bel Air: Stein & Day Pub.
- JOESTEN, Joachim. 1938. The Scramble for Swedish Iron Ore. *Foreign Affairs* 16/2: 347-350.
- KASAPOVIĆ, Mirjana. 2010. *Politički sustav i politika Izraela*. Zagreb: Politička kultura.
- LARSSON, Jan, Per ANGER. 1995. *Raoul Wallenberg*. Stockholm: Svenska institutet.
- LEVINE, A. Paul. 1998. *From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938-1944*. Uppsala: Historiska Institutionen vid Uppsala Universitet.
- MARRUS, Michael R. 1993. *The Holocaust in History*. London: Penguin.
- MELIN, Jan, Alf W. JOHANSSON, Susanna HEDENBORG. 1997. *Sveriges historia: koncentrerad uppslagsbok, fakta, årtal, kartor, tabeller*. Stockholm: Prisma.
- NILSON, Ulf. 1998. *Sverige: slutet anstalt*. Värmdövik: Komintern Instant Media.
- NILSON, Ulf. 2007. *What Happened to Sweden? - While America Became the Only Superpower*. New York: Nordstjernen Förlag.
- OLSSON, Ulf. 1998. *Stockholms Enskilda Bank and the Bosch Group, 1939-1950*. Stockholm: Stiftelsen för Ekonomisk Historisk Forskning inom Bank och Företagande.
- OLSSON, Ulf. 2000. *Att förvalta sitt pund: Marcus Wallenberg 1899-1982*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- PALME, Susanne. 1993. *Tyst diplomati*. Södertälje: Norstedts Förlag AB.
- PALMKLINT, Ingrid, Daniel LARSSON (ur.). 2000. *Raoul Wallenberg: Report of the Swedish-Russian Working Group*. Stockholm: Utrikesdepartementet.
- SCOBIE, Irene. 2006. *Historical Dictionary of Sweden*. Lanham, Maryland: The Scarecrow Press.
- SHIRER, L. William. 2011. *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*. New York: Simon & Schuster.
- SJUNNESSON, Jan. 2013. *Sverige 2020: Fran extremt experiment till normal nation*. San Bernardino: CreateSpace Independent Publishing Platform.
- SKOLNIK, Fred, Michael BERENBAUM (ur.). 2007. *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed. Detroit: Macmillan Reference USA.
- SMITH, Danny. 2001. *Lost Hero: Raoul Wallenbergs Dramatic Quest to Save the Jews of Hungary*. London: HarperCollins Publishers.
- SOKOLOV, Boris V. 2012. Raoul Wallenberg's problem in Modern Russia (neobjavljen članak): 1-5.
- TINGSTEN, Herbert. 1959. Issues in Swedish Foreign Policy. *Foreign Affairs* 37/3: 474-485.
- UNGVÁRY, Krisztián. 2003. *Battle for Budapest: One Hundred Days in World War II*. London: I.B.Tauris & Co Ltd.

Raoul Wallenberg: Heroism, Myth and Mystery of a Swedish Diplomat

The article presents a short biography of Raoul Wallenberg, Swedish diplomat who saved thousands of Hungarian Jews in 1944. An overview is presented of his diplomatic activity in Budapest and the way in which the Swedish state administration and diplomacy acted on behalf of the Hungarian and other European Jews during the Holocaust. The second part of the article is focused on Wallenberg's disappearance after the Soviet occupation of Hungary. Attention is paid to Swedish years-long passivity and possible reasons why the Kingdom of Sweden, so successful in applying its diplomatic skills in rescuing victims of Nazism, made few significant efforts to find its missing diplomat or pursue truth about his fate. Swedish business dealings with German war industries executed by banks and companies owned or influenced by the Wallenberg dynasty, are discussed in the context of the Soviet capture of Raoul Wallenberg, and post-war Swedish relations toward the USSR. The article introduces the reader to some of the important texts and biographies of Raoul Wallenberg, including published official researches, particularly Reports of the Swedish-Russian Working Group composed after the breakup of the USSR. In addition, a main source text for this article has been Ingrid Carlberg's biography of Raoul Wallenberg, published in Swedish in 2012, when the hundredth anniversary of his birth was commemorated. The author concluded the article with some reflections about the possible reasons behind the fact that for seven decades the fate of one of the greatest heroes of Swedish history, and possibly the most successful and famous individual rescuers of Jews during the Holocaust, has remained a mystery.

Key words: Raoul Wallenberg, Sweden, Holocaust, Jews, Hungary, USSR, diplomacy, bureaucracy.

Ključne riječi: Raoul Wallenberg, Švedska, Holokaust, Židovi, Mađarska, SSSR, diplomacija, birokracija.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

46

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2014.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 46

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Vlatko Previšić

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Hrvoje Gračanin

Uredništvo / Editorial Board

Bruna Kuntić-Makvić (stara povijest/ancient history), Zrinka Nikolić Jakus (srednji vijek/
medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac
(moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history),
Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko
Bratož (Ljubljana), Snježana Buzov (Columbus, Ohio), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki
(Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nada Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršna urednica za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Kristina Milković

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb

Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske,

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS

Naslovna stranica

Iva Mandić

Grafičko oblikovanje i računalni slog

Ivanka Cokol

Lektura

Jadranka Brnčić

Tisak

Web2tisak, Zagreb

Naklada

250 primjeraka

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*